

Ivana Stefanović

PUT ZA DAMASK

Reč autora

U Siriji sam boravila od kraja 1995 do septembra 1999 prateći muža na njegovom diplomatskom poslu. Tokom tih godina povremeno sam vodila beleške koje sada objavljujem.

Pisanje mi nije posao. Tada sam pisala zato što sam morala. Na taj način sam održavala misaoni kontakt sa bliskim ljudima u vreme kada su se njima dešavale mnoge teške i sudbonosne stvari.

Beležila sam ono šta sam videla i čula na svom putu. Jedan deo zapisa je dokumentaran. Svi događaji vezani za Jugoslaviju, prepoznatljivi su. Sva imena, kada su navedena, tačna su.

Pisala sam povremeno i nešto što je tek izdaleka bilo uslovljeno spoljnim događajima. Na tom putu sam imala svoje nevidljive zaštitnike duše: profesora Srejovića i Ljubu Simovića. Nisam im to nikad rekla. Prvi više nije ovde da mu kažem a drugome hvala.

I.S.

GRAD

Jedna skoro bela noć

Neko je noćas rekao: *salaam aleikum*. Zatim, *ahlan va sahlan*. Šta to znači? - pitala sam. Mir s tobom, odgovorili su. Mir s tobom i dobrodošla. A ja sam čula samo dugačke samoglasnike. Vodu kako se kotrlja preko kamenja.

Noć kada sam stigla morala je biti neka sasvim obična sirijska noć, ali meni se pokazala posebnom, jedinstvenom, započinjućom.

Nije to bila sasvim crna noć. Bila je u stvari bila je sasvim bleđa, skoro bela. Mislila sam da je unaokolo svetlo zbog mesečine. U stvari, noć je bleđela od boje golog kamena koji je belasao odasvud, uz put.

Ni biljke nisu bile sasvim zelene. Bile su sive od fine prašine prašine koja obavija čitav vidljivi i nevidljivi svet Istoka, od prašine koja se uvlači čak i između stranica knjiga koje dugo nisu bile otvarane.

Ali one prve, skoro bele noći, to još nisam znala. Kao ni značenje onog pozdrava.

Ulice grada

Ulice Damaska imaju ukus zašećerenog kolača.
Pomešanog sa nešto mazuta.
I peska koji nekad krcne među zubima.

Grad, stari...

Ulice starog Damaska su nemirne. Nigde nema nijedne prave linije, nijednog mirnog pejzaža. Simetrija na ovoj geografskoj širini je retka pojava. Sve visi u vazduhu, ljulja se, naslanja se na nevidljive oslonce. Gde je arhitrav, gde zlatni presek? Poneka kuća starog Damaska i doslovno je nakrivljena pod uglom većim nego što je to ona čuvena građevina u Pizi... Za čitave krajeve grada karakterističan je sistematski nedostatak krovova kao logičnog arhitektonskog završetka jedne građevine.

Krova nema i zato što se tu provode kratke i vrele letnje noći. Tu ljudi spavaju, pokriveni zvezdama. Kuće su, kao i sve oko njih i sve na njima, otvorene za promenu, za rušenje i građenje, dograđivanje i razgrađivanje. U zavisnosti od stanara i njihovih trenutnih potreba srušiće se neki stari deo, a sagraditi nov. Neimar će najčešće biti domaćin lično.

... NOV...

Novi Damask se sastoji od stabilnih trospratnih i četvorospratnih građevina mediteranskog stila. Ali, i ove građevine ne deluju stabilno, i njihova ravnoteža kao da je ugrožena: nagibom tla, učestalošću različitih balkona, lođa i verandi, dubinom podruma za koju se kuće ukopavaju od nivoa ulice, i, više od svega, svakojakim intervencijama na inače sličnim fasadama čiji je rezultat opet neprestana različitost i uznemirenost gradskog pejzaža.

Intervencije na kućama su mnogobrojne i nije ih lako ni uočiti ni pobrojati. Neočekivani i na čudnim mestima otvoreni prozori čiji su ragastovi često sasvim različitih stilova, boja i oblika; dograđeni spratovi, sobe i sobičuljci podignuti ispod samih krovova; zatvoreni balkoni, otvoreni balkoni, prekrojene lođe pretvorene u sobe s bogatim zavesama, ili, baš suprotno, napuštene, ostavljene da zjape kao prazne pećine usred gradskog ambijenta.

Na krovovima gusta šuma televizijskih antena, u poslednje vreme nova šuma satelitskih tanjira, usred te šume obavezno se mogu videti bar dva, tri stara bureta, namenjena čuvanju retke i dragocene tečnosti koja dolazi s neba. Uz to, svuda po vazduhu lebde i klate se otvorene električne i telefonske instalacije, gajtani, žice, sprovodnici.

Profil grada koji se dobije tako iscrtan prema horizontu, izgleda reckav, sitno izrezbaren i nemiran. Ovde sve poigrava, pocupkuje, kreće se. Utisak je da sve treperi, vibrira, podrhtava.

Prozori na kućama su najčešće pokriveni drvenim šalonima, skoro po pravilu zelenim.

Ne samo prozori već i balkoni često su obloženi ogradama od tankih, gusto izukrštanih letvica, nekad zelenim, nekad boje drveta, zemlje, najčešće boje ugašenog okera, dominantne boje celog Bliskog istoka. One omogućavaju da onaj ko je sa unutrašnje strane, može da vidi prolaznike i ulicu a da sam ostane zaklonjen i nevidljiv.

Balkoni i prozori su pokriveni, ako ne ovom čvrstom vrstom paravana, onda mekim, platnenim tendama ili bar gustim zavesama.

S planinske strane grada, tamo od Libana, preko visoke planine Džabal-Šeik ili Antilibana, iz pravca Sredozemnog mora, duva. Često i snažno. Donosi hladan vazduh s planine a ponekad i miris mora. Vetar dolazi i s druge strane, iz pustinje, i tada donosi prašinu i pesak i suhu zemlju. More se nekad čini blizu, odmah iza kuća. Ali to se ne dešava često. Mnogo češće, čak neprekidno tokom više meseci u godini, nad gradom prži jako, skoro belo sunce. I kad ga nema, svetlost je opet jaka i razlivena.

Damask je grad vetra i svetla.

Noću grad osvetljava mnoštvo sijalica. Često šarenih. Vrlo veselih.

Saobraćaj je neverovatno bučan, anarhičan i opasan. Ulica se prelazi teško, može se bez preterivanja reći, svaki put s rizikom. Semafora je manje nego saobraćajne policije, pa i tamo gde semafora ima, sluša se policajac. On daje znak, ali najvažnija saobraćajna pravila su gestikulacija i mimika. Prelazi se svuda, vozi se svuda, ni pešaci ni vozači ne osećaju većih obaveza jedni prema drugima.

Znatan broj kola koja se voze u ovom gradu ono je što se tinejdžerskim rečnikom zove "krš". Njima, "krševima", suprotstavljaju se, ne tako retka, ili još bolje svakog-trenutka-sve-vidljivija kola visokog luksuza. Taksiji su takođe "krš", uglavnom američki, žuti. Izgledaju kao da su upravo "odigrali" scenu jurnjave u nekom američkom filmu, a onda stigli na ulice Damaska kao stvarnost. Tu su i neka privatna kola, vrlo često pravi trofeji i muzejski eksponati, simpatični oldtajmeri.

... i najnoviji

Damask je, kažu, najstarije naseljeno gradsko naselje na Zemlji. To je postao i ostao zahvaljujući reci koja je formirala oazu u podnožju bezvodnih planina i usred Sirijske polupustinje. Barada joj je ime.

Na mestu najnovijeg dela grada, niklog u poslednjih dvadesetak godina, nekada su bile porodične kuće s baštama. Na plodnoj zemlji oaze, oko reke, rasle su ogromne rotkvice, patlidžani, limunovi i urme. Sada se na mestu nekadašnjih bašti nalaze bezlične višespratnice iste kao svuda na svetu i zato ih više neću spominjati.

Kasjun

Do polovine brda Kasjun uspentrale su se kuće. Kao puzavice. Uopšte ga ne narušavaju. Upile su se u materijal, teksturu, u boju zemlje, kamena i retkog rastinja. Čak i male kuće, s oknima kao očima, više liče na ptičja gnezda nego na ljudske rukotvorine.

Gledano iz daljine, grad koji je uzjahao brdo skoro se ne razaznaje, toliko je brdu sličan.

Uveče, prisustvo kuća na brdu odaju hiljade slabašnih, treperavih svetiljki.

Na putu do pekare

Prvi dan proleća pada u petak – neradni je dan.

Tiho je. Tiho je kao u polju u leto kada nenaviklom uhu treba vremena da kroz tišinu počne da razaznaje zvuke. Nešto kasnije, aktiviraće se neki nevidljivi regler na miks-pultu, tišina će se pretvoriti u šumu zvukova, i slušaloca će preplaviti hiljadu različitih ritmova, zujanja, struganja i treperenja.

Na isti način je u gradu tiho u prvi prolećni dan. Samo naizgled tiho. U stvari, šum je gust i raznovrstan, sastoji se od mase različitih vibracija. Pred podne na ulicama je malo ljudi - pred podne kao da je jutro. Radnje su mahom još zatvorene, nema mnogo prolaznika. To je vreme molitve.

Jedan po jedan, nevidljivi, ali čujni prekidači se uključuju, regler na miks-pultu se podiže, molitva odjekuje gradom iz zvučnika, mnogih zvučnika. Najpre se oglasi mujezin s pesmom, zatim sledi dugačak govor imama. Započinje u *pp* i *Adagio*, narasta polako, prolazi vreme pre nego što dostigne *f*. Dinamika govora je spiralna, malo napred, malo nazad, malo u *crescendo*, pa nazad u *decrescendo*, ali stalno uzlazno dok najzad u *ff* ne započnu oštri akcenti, *staccato*, kasnije i zastrašujući polukrikovi i preteće sinkope isprekidane dugim pauzama *subito pp*, *subito f*, a onda naglo *crescendo molto*...

Dok se na putu za pekaru udaljavam iz radijusa jednog, ulazim u radijus drugog para zvučnika, nevidljivi regler u mojoj glavi miksuje zvučnu masu. Molitva petkom samo je jedan deo one buke što je nazivamo tišinom neradnog dana.

Na putu za pekaru nailazim na automobil koji se parkira. Kada se kreće unatrag, u ovom autu se uključuje mehanizam koji svira početne taktove iz "*Für Elize*". I mnogi drugi automobili u ovom gradu imaju ugrađenu istu muzičku sirenu za kretanje u rikverc. Uvoznik je verovatno jedna osoba.

Na putu do pekare susrećem i jednog konja. I jedna kola koja vuče taj konj. Glava i trup konja pokriveni su mnogim šarenim ukrasima. Isto kao što su nekad davno kićene kamile, tamo u pustinji. Ili kako su danas okićeni autobusi u gradovima na Istoku. Pored kaiševa, šarenih traka, tkanih pokrivača i ćilima, konja ukrašavaju i zvonca. Ritmično se čuju kopita, u drugom ritmu kreću se točkovi kola, neravni su i nejednaki, svaki za sebe, aritmično zveckaju praporci. Konj koji vuče šarena kola izlazi iz bočne ulice, skreće naglo, kod okreta zvonca se burno zatresu, uz promenu ritma kretanja točkovi lako zaškripe i cela se skalamerija uz laku buku zastavlja pred radnjom sa tek izvađenim hlebom.

Ispred same pekare je i kamionet sa bocama za gas. Mladić pospanog lica s ogromnim francuskim ključem udara po prljavim svetloplavim metalnim flašama ponavljajući istu ritmičku formulu, i prateći tim instrumentom, udaraljkom, sopstveni glas, teško razaznatljivo, jednom kraće jednom mnogo duže izvikuje: *gaaz, gaaaaaaaaaaaaaaaaaz*.

Iz jedne radnje zatvorene teškom metalnom roletnom, dopire muzika. Reklo bi se, radnja je zatvorena, nema nikog u njoj. Ili je tranzistor zaboravljen ili nekoga u radnji ipak ima, skrivenog iza kapaka.

Na svom putu do pekare prolazim pored još jednog nakindurenog konja i jednog mladića u crvenoj košulji, bogato namirisanog. Suviše sladak, nimalo muški, miris se neprijatno, u dugom repu, vije iza njega. U susret mu dolazi drugi mirišljavi rep. Tek ispečene kifle posute crnim tačkama arapskog začina *habba bajana* (blagolovena habba).

....i nazad. Tri slike, sve u krvi

Zdesna, na senovitoj strani ulice, stoji otvoren kamionet jarkocrvene boje. Na njemu dve ovce. Na leđima velike crvenožute fleke, kao da su obeležene. Kao da im je unutra, u meko krzno, utrljana zemlja, ili boja.

Dvoje dece vire iz kabine kamioneta. Jedno starije, drugo sasvim malo. Oboje su riđa, crvenokosa. Tri nijanse crvenog na malom otvorenom kamionu. Dvoje crvene dece i dve crveno-obeležene ovce, svi obeleženi!

Tu, s ovcama i decom je i čovek (jedan, dvojica?) – ali na njemu, ili njima, nema ničeg za pamćenje.

Put me vodi ulicom pravo, zatim skreće. Moj put me ne vodi daleko. Ali sve vreme na tom malom putu ne napušta me misao na ruj dečijih glava i mekotu krzna dve velike lepe ovce na kamionetu. Nosim s veseljem pomisao o tome kako su životinje prirodne, sada kada su u Škotskoj napravili ovce koje to nisu.

Moj put me vodi posle obavljenog malog posla, kupovine svežeg, toplog peciva, istom ulicom nazad.

Opet s desne strane, na istom mestu ali sada s druge strane ulice, na strani obasjanoj jakim prolećnim suncem, stoji grupa ljudi. Donekle su zaklonjeni parkiranim automobilima. Kako prilazim, grupu više ništa ne zaklanja, ljudi stoje ukrug, pogleda oborenog naniže, ćutke; još korak napred i mogu da vidim i dve riđe dečje glavice u istom tom krugu, takođe pogleda uprtog u zemlju. I vidim da u sredini te ćutljive, statične grupe leže na zemlji – na samoj ivici trotoara, ispred radnje sa ženskom odećom i druge sa skupim dečjim cipelama – dve (moje! crvene) ovce, u lokvi još sveže, jarkocrvene krvi, sa prerezanim vratovima i glavama posustalim tačno na ivici trotoara, kako se bezglasno trzaju, dok im velika tela obložena krznom proizvode tih i mek, nežan, skoro prijatan zvuk.

Tog trenutka pred oči mi iskrsava slika viđena dan-dva ranije na TV (CNN Evening News). Javili su da je negde, na Zapadnoj obali, stradalo nekoliko palestinske dece. Pred okom kamere proneli su ranjenike. Zgužvani pokrivač na jednim nosilima natopljen je još svežom krvi, nalik krvi ovce.

Istog dana kasnije, opet na televizijskim vestima, javljaju da je eksplodirala bomba. Ovog puta s druge strane, “preko puta”, u Jerusalimu, stradali su Jevreji. I sada kamera reportera s lica mesta (CNN, Breaking News, Live) prelazi preko užasnutih lica, svuda okolo su u neredu razbacani stolovi i stolice, na nekim stolovima još stoje tanjiri puni hrane, jedna žena s obe ruke drži se za vrat, između prstiju curi krv,

a neko drugi, trkom, na rukama pronosi sasvim malo dete, i ono sve u krvi.

Ovde, na Istoku – i bliskom i dalekom – prema običaju oba ova naroda, i jevrejskom i arapskom, kućna vrata se određenog prolećnog dana u godini, obeležavaju svežom krvlju ovce. Ovca je, videla sam svojim očima, zaklana nasred ulice, usred Damaska, njena je krv otekla u ulični slivnik, nekoliko arapske i jevrejske dece ovog aprila nije pošteđeno.

Neposredno pred Pesah i neposredno pred Bajram deca nisu pošteđena. Oba su Boga okrenula glave.

Kamila

Usred grada, iz niskog zida koji okužuje nešto nalik na gradilište ili smetlište, ispunjenog peskom i sitnim kamenjem, polomljenim ostacima cigala i usitnjenim delovima betona, pomalja se smešno-tužna glava grbave životinje. Kamila. Pored te glave izranja ubrzo zatim još jedna glava. Mlad čovek, skoro dečak. On nežno pruža ruku prema njenoj iskeženoj njušci.

Otkud kamila ovde u centru grada?

Da li su dečak i životinja nešto jedno drugom? Da li su zajedno odnekud dojahali, doputovali?

Ili je ovaj susret samo fatamorgana, iznenada ponovljena scena nekog davno viđenog filma, loše protumačen refleks u staklu automobila?

Vrata

Ova Vrata su ovde odvajkada.

Za Rimljane su to bila Vrata Sunca, za kasnije žitelje grada, Istočna Kapija, Bab Šarki. Kažu da su najstarija u ovom gradu, kažu da su jedina u potpunosti sačuvana, kažu da ih je podigao Sever Septimus Karakala, sin neobične žene Julije Domna na samom prelasku iz 2. u 3. vek naše ere. Kažu da je baš tuda, kroz ta vrata u Damask ušla vojska pod zastavom Proroka 636. g. na kamilama. To su vrata koja su stanovnici grada, a to su bili Semiti, Arapi i Jevreji - naprosto otvorili. Nije bilo borbe, grad tada nije bio branjen. Samo osvojen, posle šest meseci opsade.

Tako se tada Damask ponovo vratio na Istok. Tamo gde je i bio hiljadu godina ranije, pre nego što ga je Aleksandar Veliki stavio pod upravu Zapada.

Hrišćani su zatim, u svoju bogomolju, baziliku svetog Jovana Krstitelja, primili novodošavše Muhamedove sledbenike, da se zajedno s njima mole. Jedni u jednoj polovini hrama, drugi u drugoj. I tako, tokom više decenija. Zatim su hrišćani pristali na trampu, pa su veliku crkvu zamenili (prodali) za nekoliko drugih lokacija u gradu. Posle toga su se stali preseljavati, grupisati oko tih novih crkava, zbijati se, zatvarati i getoizirati. Novodošavših je bilo sve više i više. A onda je postalo jasno da i neki staroverni sledbenici Hrista, menjaju veru i da se stara zajednica sve više i više smanjuje.

S Jevrejima se desilo isto.

I danas, kao i nekad, u Damasku hrišćani žive ugavnom između Kapije svetog Tome i Istočne Kapije, u hrišćanskim kvartovima Al Kaimarie i Al Mariamie koji se pružaju desno od gradske kapije. Sada žive i u kvartovima levo od Istočnih vrata, u delu Haret al Jehud koji je nekad bio Jevrejski. Jevreja skoro da više nema. Tek neka (savršeno nevidljiva) desetina.

Ovaj deo grada je star, veoma star, ali je živ. Ne podmlađen već večan. Ovaj grad i jeste i nije u prezentu. Vreme sadašnje ne može mu se osporiti, ali se ni vreme prošlo ne može upokojiti niti odagnati. I ono je tu. Sva vremena pomešana su na ovom mestu. Tu započinje njihovo ubrzano smenjivanje i mešanje. Mešaju se osvajači, civilizacije, dinastije, narodi, ratovi, religije, običaji... Tragovi svega, u neredu, razbacani, haotično izmešani, leže po pločniku. Kroz jedan nanos probija se drugi, stariji ili mlađi – svejedno, ovde hronologija i redosled nemaju ama baš nikakvog značaja.

Ulica koja je odavde ko zna kada prosečena i koja od Istočne kapije vodi unutra, u srce starog grada, verovatno je starija i od rimske Via Recta. Ali računanje ipak počinje od ove druge, potpuno prave

glavne ulice. Decumanus. Istini za volju, nije ona baš potpuno prava. Negde oko sredine čitave dužine ulice nailazi se na jedan lagani, ne preterano uočljiv prelom od tek nekoliko stepeni. Ulica je oslonac, stablo cele oblasti. Oko tog stabla granaju se druge ulice, uličice, sokaci, slepe ulice, prolazi nepredvidivog toka. Posle dva zaokreta oko dva ugla, gubi se svaki putokaz i pravac kretanja. Opet istini za volju, ni to nije baš sasvim tako. Povremeno se kroz tlocrt promaljavu ostaci grčko-rimskog reda: šuma kolonada, delovi planske gradske mreže ulica, pravilni pravougaonici promera 45 x 100 m...

Ili se pomole ostaci nekog zaboravljenog tetrapilona, na raskršću koje već odavno ne vodi nikuda.

Na samom početku ulice, sasvim blizu Kapije šarki, nekoliko metara pod zemljom, leži u mraku jedna od najstarijih crkava hrišćanskog sveta. To je malena pećina, katakomba u kojoj se krio Ananija, onaj koji se u zlu našao jednom oslepljenom i izbezumljenom rimskom vojniku čiji je zadatak bio proganjanje hrišćana a koji će kasnije promeniti ime...

U Pavle.

Prava ulica

Put kroz veličanstvenu rimsku Pravu ulicu, sada ulicu mnogo manje široku i mnogo manje veličanstvenu, ali i dalje Pravu ulicu, vodi pored čepenaka, radnji, palata i vila, pored jednospratnih građevina od nepečene zemlje, sa vidljivom drvenom i trščanom konstrukcijom, zgrada mahom krivih, malo ili mnogo krivih, nekih toliko krivih da se postavlja pitanje kako uopšte još mogu uspravno da stoje, kako se ne sruše.

Put dalje vodi pored zgrada sa doksatima čiju unutrašnjost zaklanjaju spuštene drvene roletne od daščica, pored zgrada čiji su mnogi prozorska stakla razbijena, a oštri krnjeci odavno otupeli od prašine i prljavštine. Duboko ispod nogu, u veštačkom brdu od nanasene zemlje i ko zna čega sve još, krije se, kažu, antička agora. Tu negde, ispod pločnika morali bi biti i ostaci nikad otkopanog pozorišta koje je sagradio Irod Veliki.

Ulica dalje vodi pored jednog hamama, pa pored drugog hamama, pored džamija iz raznih vekova, pored hanova, karavan saraja, u kojima se mogu videti visoki, uski, i na vrhu lučno zaobljeni ulazi za kamile (i one su, umorne, posle dugih putovanja, noć provodile pod krovom). Kroz neopisivu vrevu i buku, prolazi se pored radnji sa mirisnim začinima, nargilama, čajnicima i čajem, bubnjevima i zurlama, sušenim voćem, svežim povrćem, mesom, ćilimima, ovčijim krznom i kamiljim mesom.

Sva ova roba se nalazi ispred radnji, napolju, na tezgama, na prozorima, na vratima, okačena o kuke i postavljena na labave viseće police, na zemlji po prostrtim ćilimima. Ovaj raspored nije slučajan. Po scenariju prolaznik, potencijalni kupac treba da se o robu očeeše, da se o nju spotakne, da na rabu naleti. Tako će ga prodavac lakše uvući u dućan, stupiti s njim u onaj beskonačno dug ritualni razgovor, nadmudrivanje i nadlagavanje bez kraja, sve praćeno ceremonijalnim slatkim čajem ili oštrom kafom – već po želji kupca. ... Da li će se na kraju nešto prodati i kupiti tek je na drugom mestu po važnosti. Na prvom mestu je igra.

Tako je i sa radnjom u kojoj se prodaje kamilje meso. Prepoznaje se izdaleka po krupnoj i iskeženoj kamiljoj glavi koja se, okrenuta naopačke, klata na snažnom, dugačkom i dlakavom vratu. I ovako mrtva i staklenih očiju gleda u plavi nebeski svod, obešena o jako užu. Nasred ulice.

Izvrnuto vreme

Ramazan je vreme uzdržavanja. Muslimani tada ne jedu, ne piju, ne puše, ne dodiruju se sa ženama, i uopšte uzdržavaju se od svega. Ali samo tokom obdanice. Kada ona prođe i dođe noć, tada se prilježno vrate onome čega su se tokom dana lišavali a o čemu su mislili, dakle pristupe hrani, kafi, cigaretama, ženama ili bar fantazijama o ženama.

Onih godina kada ramazan pada u zimu, taj mesec lišavanja i ne bude tako težak. Post počne oko 4 ujutru a završi se oko 5 popodne. Kada međutim ramazan padne u leto, tada je svakako mnogo teže pridržavati se propisa. U vreme žega i beskonačno dugih dana, kada je razmak između početka i kraja obdanice mnogo duži, najteže je bez vode.

U vreme kada se začuje prasak topa, a to je ove 1998. godine već u 5 sati popodne, nešto se dogodi u ovom svetu. Odjednom, ljudi kojih su inače prepune ulice, nestanu. Nestanu nekako temeljito, potpuno. Nestanu automobili, nestanu deca, zatvore se radnje, spuste se okna i roletne, sve se ođednom utiša. Ulice opuste i izmene izgled do neprepoznatljivosti. Više se ne može znati gde je koja radnja. Ono što se u njima prodaje, sada ostaje zaklonjeno poluzardalim metalnim roletnama.

To je nekakvo čudno, izvrnuto vreme. Sumrak koji baš nekako u to vreme počinje da se navlači deluje zapravo kao zora. Ista je boja neba, ista svetlost, iste senke, ali kako nema uobičajene dnevne vrepe ne čini se da je to kraj dana a početak noći, već obrnuto. Utisak je da je sve pusto i tiho, sasvim tiho i sasvim pusto, sablasno i ispražnjeno.

Kada radnje nestanu iza kapaka, mrak na ulicama postaje nekako debeo i težak. Unutra, u kućama, uz zveckanje tanjira, traje prvi dnevni obrok - *iftar*.

Sve ovo traje dva sata. Tada, nešto posle 7 uveče, počinje da se na ulice vraća vreva, reka zvukova ponovo počinje da žubori, reka sijalica da se pali, reka ljudi da teče. Prolama se zvuk metalnih roletni. Vraća se buka, vraćaju se ljudi, vraćaju se automobili sa vozačima koji besomučno trube.

Kada nastupi praznik

Kada je objavljen *aid*, Bajram, bilo je rano jutro. Čula se paljba topova, baš kao i na početku ramazana, i čulo se i sasvim neuobičajeno pevanje sa džamija Damaska. Pevanje u osminskom taktu, silabično, brzo, vedrog karaktera, a najčešće izgovorena reč (uostalom strancu jedina prepoznatljiva) je *Muhamad*. Melodija ovog napeva je ritmična a ne rastegnuta, i zato sasvim drugačija od uobičajenih ječećih, razlivenih, izuvijanih dugačkih tonova svakodnevne melodije molitve.

Kada je objavljen *aid*, nebo je bilo vedro, a jutro hladno, uz nekoliko tamnijih fleka-oblaka. Zvuk retkih automobila u hitnji, mešao se sa brzim koracima onih koji bi da još, koliko-toliko na vreme stignu u džamiju. Vojnici u uniformi na straži ispred važnih zgrada u glavnoj ulici razmenili su poljupce u obraz i u rame.

Ubrzo posle topovskih salvi i vesele pesme, na ulici su se pojavili prvi prolaznici, muškarci, po jedan, ili možda dvojica, s rukama u džepovima i šalovima oko vrata ili glave, na povratku iz džamije.

Kroz svečanu, prazničnu tišinu opsesivno se probijao jedan sasvim stran zvuk: pisak toki-vokija sa parkiranog policijskog motocikla. Uspostavljena je veza sa "centralom". Iza piska je sledio glasni ali nerazumljivi (raz)govor koji se širio ulicom. Glasni, nerazumljivi govor nevidljivog ali upornog naredbodavca. Širio se iz mašine skrivene negde u vozilu, parkiranom, bez vidljive ljudske pratnje. I pored toga što je nastupio praznik čuvari reda su tu. Ovog jutra najvažnije ličnosti države treba da prođu kroz grad na putu do groba Nežnanog junaka.

Uoči Bajrama na ulicama su se pojavile velike hrpe grančica nalik šimširu, obraslih malim ali čvrstim listovima. Kao jelke pred Božić. Tog jutra, tog dana, ljudi posećuju grobove svojih mrtvih.

Noć

Bab Šarki - Istočna vrata – noću.

Mračne, uske ulice još stoje kao da su iz davnine.

Poneka su vrata osvetljena odozgo, škiljavom svetlošću ulične lampe, toliko slabom da bi i lojanica bila jača.

Kuće su trošne, iskrivljene, naizgled prazne, boja s njih je spala; pod slabim uličnim svetlom one izgledaju još više iskrivljene, oguljene, ulubljene. Na neravnim i potklobučenim površinama, na slabom se svetlu stvaraju se mrke senke-fleke. Tajanstvene. Nalik kulisama iz nekog istočnjačkog pozorišnog komada.

Ulice su uske, i puste (vreme za fantazije), kao da se njima neko šunja, provlači, skriva, zaogrnut dugačkom arapskom abajom, i mrakom...

Nikoga nema. A ipak, iza zatvorenih vrata (kao da) se dimi od duvana i lula, i (kao da) se diže tanak sivkast dim. I crni čaj je skuvan.

Ne vide se lica, i (kao da je) u toku dogovor nekih protiv nekih. Možda "... zbore o tvojoj glavi". Žene se ne vide uopšte, ali svakako su negde tu, pored, nevidljive, zbijene, kao jato crnih ptica.

Plastični plodovi

Vetar duva. Duva često i posebno ga treba očekivati s večeri. Nosi prašinu, lišće, hartije, ponekad praznu konzervu... više od svega vetar razvlači plastične kese.

Najmnogobrojniji leteći objekti nad Sirijom.

Otkud tako mnogo plastičnih kesa svuda okolo, otkud tako ogroman broj, crnih i belih, većih i manjih, šuških i mekih, pocepanih i celih, kao jedra naduvanih i kao krpice sparušanih, starih i od prašine pobeelih i novih još uvek sveže-obojenih kesa? Kao da nijedna od njih nije našla svoje mesto u nekoj korpi, kanti, na đubrištu, kao da ni jedna nije upokojena završila svoj jednokratni život.

Eto, vetar ih lako vadi iz njihovih prašnjavih otkrivenih grobova, ne dozvoljava im da počinu i nestanu, sakuplja ih po ćoškovima, vadi sa skrivenih mesta, kači na ograde, krošnje i, između kuća rastegnute mnogobrojne kablove, razmahuje po dvorištima, ulicama, ili po obradivim površinama pored puta. Okačene kese tada izgledaju kao da su neki čudan način tek nikle na uvelim stabljikama-drvetima što rađaju plastične plodove.

Više nego drugde na svetu, kese raznete konstantnim pustinjskim vetrom, zastrašujuće svedoče o činjenici da ovi plastični plodovi ne trunu, ne raspadaju se i ne nestaju. Nikada. I da će, ma gde ostali sakriveni – doći dan kada će ih neki novi udar vetra probuditi i razduvati nad nekim očišćenim, srećnim gradom.

Grad, prljav i čist

Ovo je prljav grad. Nema šta. Prljav je na neki poseban način. Svuda su papiri, plastične kese i ostaci hrane. Kada duva, a to je često, te kese i papiri lete kroz vazduh, izvijaju se prema liniji vetra, zaokreću, prave lupinge i zatim se kače u sivozelenkasto grmlje i na krošnje drveća. Ili nestaju negde iza krovova tražeći neku drugu žicu, drvo ili grm da se zakače i smire.

Na punom mesecu vredno radi veoma uredan čistač ulice. Vozi pred sobom kolica. Na njima je čitava konstrukcija spremna za uspešan čistački rad. Jedna velika kartonska kutija, druga manja kartonska kutija, ogromno crno bure za otpatke, sve uredno poređano i, vidi se, konstruisano sa idejom i sistemom. Negde između su dve kartonske lopate, njima se zahvata počišćeno, i, začas će se videti, njima čistač raspoređuje đubre i odlaže ga po kvalitetu i vrsti u jednu, drugu ili treću posudu. Momak je u svom poslu predan, čak nekako neobično udubljen. Iza njega ostaje dugački komad čistog trotoara. Pod svetlim mesecom.

Za trenutak, noć je mirna, mesec je pun – ništa ne leti.

A kad nema vetra

Pred ponoć.

Dva vojnika voze se na jednom biciklu. Jedan sedi na sedištu, drugi na prečagi. Voze polako, točkovi krivudaju kolovozom, kreću se u suprotnom pravcu od predviđenog, u susret ostalim vozilima. Njihov tihi razgovor praćen je širokim gestovima: jedno je ruka vozača (dok drugom drži volan), drugo je ruka saputnika.

Na terasi četvorospratnice stoji žena sa visoko podignutom kosom iza koje su dve ogromne kartonske kutije sa znakom SONY.

Laserska reklama iz susedne ulice para nebo. Reklamira se restoran *Station One*.

Druga dva vojnika grabe ulicom. Smena je. Idu kolovozom, ne trotoarom, i, kao i oni prethodni vojnici, opet u susret vozilima.

Glavnom ulicom teče reka automobila. Iako je skoro ponoć, vreme je da se nekud ili ide ili da se odnekud vraća.

Troje ljudi na ulici čekaju prazan taksi. Taksija ima, ali su svi puni. Unutra se vide po dve, po tri, a nekad i čitav grozd glava.

Ulicom prolazi par: neobično debeo čovek i žena, i ona neobično debela, povezana belom maramom. Čovek je u svetloplavoj majici sa širokom tamnijeplavom štraftom, napeto rastegnuto preko najšireg dela stomaka. Drže se nežno za ruke.

Tišina je, ili su zvuci prigušeni. Iz daleka se čuje zvuk tarabuke; triole povremeno menjaju pravac: prvo je ta-pa-pa, ta-pa-pa, a onda ta-ta-pa, ta-ta-pa. Onda dođe do osvežavajućeg poremećaja ritma. Pa opet zavlada tišina.

Na maloj terasi stana na drugom spratu mlada devojkica čije je ime Lamija, dugo stoji u neprirodnom položaju, glave jako povijene unatrag. Njena duga crna kosa kao teška tkanina miruje u položaju zaustavljenog slapa.

Otvoreno vozilo provози desetak žena. Iste su. Potpuno iste i potpuno mirne. Sa svake strane kamioneta, na klupici, sedi po njih pet-šest. Kao lutke. Crni mantil - bela marama, crni mantil – bela marama... glava okrenutih na istu stranu, pogleda uprtog u istom pravcu.

Odmiče sasvim neobična noć – noć bez vetra u kojoj se zato sve dobro vidi, čuje, oseća i miriše.

Drveće kao da uživaju u kratkom odmoru od vetra i neprestanog povijanja pod njim.

Drvena kola s voćem

Ulična drvena kola su jednostavne konstrukcije ali bogato ukrašena. Noću ih osvetljava lampa na gas. Nekad dve. Na njima se prodaju: topao čaj, narandže, ili narandžin sok, zeleni mladi badem u ljusci, ili oljušten i rashlađen plod kaktusa. Nekad kesten ili kuvani kukuruz. Zavisno od godišnjeg doba.

Kolica su obično nevelika, imaju dva mala i dva velika točka, šarena su, ukrašavaju ih razne geometrijske figure od drveta, rombovi, kvadrati, pravougaonici, spakovani jedni u druge, svaki obojen različitom, jarkom bojom.

Prodavci, uvek samo muškarci, sede ili stoje pored svojih malih radnji čekajući na kupce (zimi pocupkujući, leti tražeći mali hlad) i sami se često časteći svojim proizvodom.

Kolica se mogu sresti svud po gradu.

Jedemo kaktus

Usred noći, a noć je tokom leta zbog vrućine vreme pogodnije za rad od svakog drugog, na samoj ogradi praznog placa - raste mala baraka. Narasta prvo kućica pa ogradica, pa dvojica spretno “vade” struju iz obližnje bandere, pa vešaju red malih sijalica, potom se respoređuju žbunići niskog zelenog rastinja zasađenog u prilično velike prazne limene kante a čije će zelenilo očigledno biti ukras čitave konstrukcije - i, eto male prodavnice tajanstvenih proizvoda. Sve je na trotoaru, iznete su i minijaturne stolice i stočići. Postaje očividno da se tajanstveni proizvod pripremljen za prodaju u upravo sagrađenom kiosku - jede!

Iako je već skoro tri sata ujutru, prolaznici počinju da se zaustavljaju, zaustavljaju se i kola, kombiji, putnici pružaju ruke kroz prozore, prodavci ih uslužuju i ovi odlaze sa nečim u ruci.

To je kaktus, otkriće se sutradan. Sočni plod pun svežeg, slatkog soka.

Građevina

U leto su počeli radovi na placu.

Plac je veliki, usred centra grada, ali zapušten. Rupa, smetlište... Decenijama (koliko?) služio je kao otpad. Nekada je tu – kažu – stajala jedna od najlepših građevina u gradu, ambasada zemlje koja je srušena u jednom od istorijskih zaokreta kada se prijatelji za trenutak pretvaraju u neprijatelje.

S placa su u susedne kuće prelazili pacovi.

Kada su počeli radovi stanari su se prvo obadovali što će onu rupu očistiti i zapušiti ali su ubrzo shvatili da će cena biti visoka. Buka bušilica, bagera i kamiona neće prestati više meseci. Uz buku zajedno, i neka posebna crvena prašina koja nezadrživo svud prolazi, ulazi u nos, ormane, pada po nameštaju, lepi se za prozore, a verovatno stiže i u hranu.

Kuće se ovde često ukopavaju u zemlju. Ispod nivoa ulice katkad se ukopa jedan sprat - te prostorije obično postanu radnje - katkad dva. Ima kuća u gradu čije se dvorište nalazi daleko u dubini. Kada se pogleda sa trotoara nadole, vidi se čitav mali ambis, na čijem se dnu mirno suši veš, ili raste drvo.

I ovaj plac je čišćen tako što je započelo kopanje u dubinu. Najpre je odneto đubre, zatim su došle mašine koje su rušile i zatim odnosile tone sivocrvene zemlje pomešane s kamenjem, zatim su omanji kameni blokovi minirani i takođe odnošeni... Radilo se marljivo i predano. Radnika nije bilo mnogo ali su radili od ranog jutra, preko celog dana, sve do sumraka. Iz daljine mogli su se videti ljudi koji su rukama, kao dirigenti, pokazivali pravac kojim radovi treba da se odvijaju. Sinhronizacija dolazaka i odlazaka kamiona bila neobično precizna. Sve je išlo brzo i bez zastoja. Mislili smo, mora biti da neka važna osoba stoji iza ovog posla. Često se čulo pitanje o tome da li se zna šta se to zapravo gradi. Niko nije znao. Ne, ne znamo, bio je odgovor. Jasno je bilo jedino da će građevina biti velika. Možda poslovni centar. Možda McDonalds. Možda robna kuća. Nagađalo se.

Gradnja je bila redovna, tokom više meseci. Samo što je kasnije ceo posao postao neuporedivo podnošljiviji za okolinu. Nije bilo bušilica i bagera. Radilo se sa željeznim šipkama, na koje se kasnije izlivaao beton, dizali su se stubovi, oblagali drvenim daskama i opet zalivali betonom. Čulo se kuckanje, turpijanje, zveckanje, čuli su se glasovi i nerazumljivi povici kod neke teže zajedničke akcije.

A onda se, posle 8 ili 10 meseci gradnje, kada se kuća na velikom placu već spremala da primi treću betonsku ploču, jednog jutra buka obnovila. Postala je slična onoj s početka gradnje. Opet su se začule

bušilice. Tokom tog prvog dana buka je sve više nadačavala razgovor, tako da je postalo neizbežno izaći i utvrditi novo stanje na građevini.

Ali to više nije bila građevina.

Bušilice su rušile deo po deo stubova, onih što je trebalo da ponesu ploču trećeg sprata. Najpre su rušeni stubovi prema glavnoj ulici tako da je na pitanje “zašto” odgovor “dva metra suviše blizu ulici” mogao trenutno opstati. Već sutradan rušeni su stubovi sve dublje prema unutrašnjosti građevine, pet dana kasnije stubova više nije bilo, radnici su skupljali tešku željeznu armaturu koja se kao kakva tetiva i kosti odjednom opet pojavila iz mesa betona. Sledećeg dana počelo je bušenje i zatim rušenje zidnih ograda podignutih na nivou drugog sprata, a kroz dan ili dva, i sama ploča. Rušenje je išlo teško. Bušilicama (pet ili šest ih je radilo neprekidno) pa ogromnim čekićima. Dizali su se oblaci bele betonske prašine, radnici, od kojih neki povezani preko lica kariranim crveno-belim (beduinskim) ili crno-belim (palestinskim) arapskim maramama, a drugi sasvim nezaštićeni od prašine, radili su predano, praveći samo kratke pauze u vreme ručka. Tada je tišina postajala čudno stanje, u glavi je još postojao “fantomski zvuk” a tišina je budila neku vrstu nervoznog straha od povratka buke.

Niko ne zna šta je građeno. Niti šta je srušeno. Niti zašto je građeno i zašto srušeno. Ni da li je plan možda bio pogrešan. Ili su stubovi preduboko ušli prema ulici. Ni šta je u toj velikoj kući trebalo da bude. Niti čija je imovina sam plac.

Posle godinu dana od početka radova na placu u centru grada, sve je kao na početku. Masa kamenja i đubreta, ostataka od neke srušene građevine. Jedino se još nisu skupili pacovi.

Paravani

Ne samo prozori već su i balkoni često zaklonjeni paravanima od tankih, gusto izukrštanih letvica. Paravani služe da stanar iza prozora može sve da vidi a da sam ne bude viđen. Oni služe za prikrivanje, kamufliranje. Najviše se zaklanjaju balkoni, terase i prozori od pogleda sa ulice.

Kao nekakve stražare, ovi zaklonjeni pozori uvek se nalaze iznad ulaznih vrata. Žena odatle vidi ko to dole lupa pa onda baca ključ ukućanim, novac prodavcu koji je doneo naručene namirnice. Osmatračnici je zato ime *ramaija* - mesto odakle se baca.

Sem toga, paravanima se zaklanjaju prostorije, zatvaraju se delovi stanova, pokrivaju se plafoni, oblažu zidovi, pokrivaju sijalice ugrađene u ivične delove plafona.

Paravani se danas prave od savremenih materijala, nesolidnih i kratkog veka. Ali se još ponegde prave i od onih tradicionalnih materijala, lepih ali propadljivih: drveta i trske.

Na starim kućama, prozori su istureni prema ulici s fasadne strane zgrade. To su u stvari čitave male stražare što vise nad ulicom i kojima zaklon od letvica (“vidim-te-ne-vidiš-me”) zaklanja sve tri strane doksata.

Da li iza tih prozora sedi uvek žena? Skrivena zaklonom, skrivena maramom, stidom, skrivena zabranom. Vođena dubokom strašću, nikad pokazanom.

Ako ne ovom vrstom paravana, balkoni i prozori su pokriveni tendama. Tkaninom, platnom, velikim, dugačkim odmotanim balama šarenog, najčešće štraftastog materijala. Ma koliko da su nove, tende su skoro bez izuzetka prljave od prašine koju nosi vetar, često pocepane od tog istog vetra, pa ili beživotno i u neredu vise niz kućne fasade, balkone ili prozore, ili lepršaju, proizvodeći pored uznemirujućeg pokreta i uznemirujuću buku u dodiru čvrstog platna i vetra.

Pijaca

Pijaca u samom centru grada. Proteže se i vijuga uz ulicu u kojoj se jedna do druge nalaze mnoge stare gimnazije i medrese. Danas su prazne. U starom Damasku učila arapska slova i sveta knjiga Koran – obavezno napamet. Đaci su klečali na kolenima s knjigom poduprtom o poseban drveni stalak *mahmal*.

Pogled podignut s voća, mesa i trava današnje pijace, sreće se sa kamenim ukrasima u zidu, sa kaligrafskim pismom i ornamentima zaostalim iz vremena kada se ovde učilo. Natpisi su sada često skriveni iza široko razvučenih tkanina na kojima se oglašavaju izbori, ili poziva na proslavu praznika majki, dana vojske, najdražeg učitelja, ili kojim se slavi najveći narodni vođa.

Svetao dan

Kraj decembra je a sunce pršti nad gradom, svetlo je i jasno, nema letnjeg sfumata, nema nanosa magle i vlage, ili praha i peska.

Noćas je padala jaka kiša.

Svaka kuća na Kasjunu, brdu iznad Damaska, jutros ima svoj bistar nerazvodnjen oblik, svaka tačkica koja predstavlja prozor ili neki drugi otvor na kući vidi se, svaki kamen i svaka nijansa boje kamena na nevelikoj lepezi boja uočljivija je nego obično.

Nebo je visoko.

Ovo je onaj dan kada, u teškoj borbi koja obično traje po celu celcijatu noć, Mediteran pobeđi pustinju.

Kroz vazduh se sporo i lepljivo probija dubok, taman zvuk. To je molitva "jednog glasa". *Alaaaaaaaaah, Alaaaaaaaaah*, i ništa više, ali i ništa manje; nema drugih reči, samo jedan dugi, dugi duboki zvuk.

To je jedina tamna stvar ovog podneva nad Damaskom.

Glas

Glas dubok kao zvuk daleke lađe, doplovi, pa otplovi.

Kao crta, prav, bez početka.

Šta znači? Šta govori?

More tišine, popušta pod težinom tog glasa.

Alaaah.

Slike Predsednika

Jedna velika;
jedna mala, crno-bela;
jedna velika u boji;
jedna velika fluorescentna;
jedna manja, na platnu, platno nedovoljno zategnuto, zbog toga je lice na slici iskrivljeno;
niz istih manjih slika, opet na platnu, fotografija manje precizna;
jedna ogromna, malo pocepana sa strane, od vetra;
niz manjih, istih;
lanac istih na platnu, ali dobijenih pečatom, otiskom, iako nečitak otisak je opet lako prepoznatljiv;

mного malih trouglastih zastavica, sa istom slikom-motivom, koja se tako ponavlja desetinama, stotinama puta, penje se u visine, leprša, poskakuje, proteže se s jedne na drugu stranu ulice, s jedna na drugu banderu, s jednog kraja ograde na drugi, s jednog sprata kasarne na drugi.

Slike su nekad "umetničke", ponekad nevešto slikane rukom, "naivne", s poremećenom perspektivom, ali ima i onih drugih, profesionalno visokokvalitetnih, fotografija sitnog rastera. Nekada se radi o "čaršavima" ogromnih dimenzija koji, viseći preko stambenih zgrada, pokrivaju visinu od 4, 5 ili 6 spratova.

U nekim slučajevima slike su ili fluorescentne, ili sastavljene od svetlećih sijalica, ili uokvirene sijalicama, ili osvetljene zelenim, crvenim, belim sijalicama u obliku srca ili cvetova, ili prosto geometrijskih figura, onim istim šarenim sijalicama kojim se osvetljavaju fontane, džamije, u koje se obmotavaju stabla palmi.

Ima i skulptura s likom predsednika.

Ofarbanih u boju zlata, srebra, bronzе.

Samo glava, ili poprsje. Na postamentu ugrađene u zaštitnu nišu.

Ima i onih koje predstavljaju celu figuru u prirodnoj veličini, često uvećanu, stojeću ili sedeću.

Ima ih svuda. U gradu, van grada, pored puteva, napolju, na staklima izloga, na šoferšajbnama, na prednjim i zadnjim staklima automobila, autobusa, privatnih, državnih i vojnih kola. Na zidovima nadleštava, bolnica, škola, na ulaznim kapijama svih mogućih zgrada, ne uvek državnih, na kasarnama, u privatnim stanovima.

Slike takođe krasi kamene slavoluke koji se dižu na ulazu u skoro svako na mapi obeleženo mesto. Nije potrebno da mesto bude veliko da bi slavoluk bio veliki.

Takođe, slike se mogu naći na padinama i kosinama brda. Tada su iscrtane pomoću malih belih kamenčića na zemlji kao podlozi.

Lice sa slike je lice prvog i najvažnijeg čoveka u zemlji. Uz njega nekad se pojavljuju i lica dvojice sinova. Obojica su naočiti i ozbiljni. Jedan na svim slikama izgleda kao izrazito lep mlad čovek. On, međutim, nije više živ.

Drugi se sprema da jednog dana zameni oca.

I zamenio ga je.

Opet o gradu

Sada prvi put živim u malom gradu. Ogromnom ali malom. Starom ali malom. U gradu koji je zaboravio da je star, koga ta činjenica kao da se uopšte ne tiče. Žitelji grada nemaju nikakvog pijeteta prema toj starosti već je banalizuju i pretvaraju u jeftinu, propadljivu sadašnjost. Kao da im je previše prošlosti, kao da ih njegova starost ne čini ponosnim. Starina, metropola civilizacijske dugovečnosti, veselo se prepušta odronjavanju. On doduše nije izložen ubijanju kao u tradiciji lapota, ali isto tako, niko ništa ne čini da starost i sačuva.

Sve je ovde pesak i prašina. Zemlja zemlji, kamen pesku...

*****

Spolja gledano grad izgleda ovako kako je ovde opisano. Ali to niko ne sme da tvrdi. Ni očevidac. Ni stanovnik. Ni onaj ko ovo beleži. Jer, kao i sve na Istoku i ovaj Grad se pretvara i prikriva. Prikazuje i pokazuje jedno, a krije i sakriva drugo lice, usrdno se kamuflira.

U ovom gradu najvažnije kuće, najlepša dvorišta, najdivniji vrtovi s najdubljom senkom, fontanama, stablima pomorandži i grmovima jasmina – ne vide se. Ni s ulice, ni sa polja.

Niko u stvari ne zna tačno kakav je Damask grad.

LJUDI, ŽENE

Dve slike

Kada kažem Arapin, pred očima imam sliku: čovek s cigaretom, tamnog lica i pogleda, zagledan neznano kuda i ćutljiv. U širokim pantalonama ćući raširenih kolena pored nekog zida, u uskoj traci hladovine.

Arapin koga u realnosti najćešće viđam sušta je suprotnost prethodnoj slici. Brz, kao lovaćki pas, spreman na skok, ustremljen, nesposoban da ćeka i sasvim nesaglasan najrasprostranjenijem arapskom gestu (i geslu) “švej, švej”, a koji se mođe prevesti sa ”samo polako, bez žurbe”.

Beli čovek

Čovek koga vidim na TV ekranu je beo.

Njegova odeća je bela, njegova kosa još više, toliko da izgleda kao da se bela boja sliva s njegove glave naniže preko ivica TV aparata sve do cipela koje se ne vide.

Čovek ima belu košulju, koža lica mu je bela, iako crnih očiju, njegov pogled je beo. Njegov znak je belo.

Taj čovek govori poeziju, recituje, ali njegov govor je najbliži pevanju.

Duge, duge reči, spori, spori ritam govora iznenada nakratko biva prekinut brzim šesnaestinskim slogovima, posle dolazi nagla triola, promena metra, posle čega opet slede dugi, dugi ispevani samoglasnici na kojima se glas zadržava, kao da leži na gumenom jastuku, lebdi, lebdi i dalje, leluja, drhturi i povija se kao plamen .... Onda opet, sitni *staccato*, poneka sinkopa, ritam se menja iz časa u čas, a metrička šema ostaje tajna: nigde oslonca za siromašno evropsko uho, nigde ponavljanja, nigde simetrije, nigde barokne ili neke druge motoričnosti, nigde jednakih slogova, jamba ili deseterca, nigde sekvence....

Čovek razvlači svoj glas u neko posebno zvučno testo, porozno i gusto istovremeno.

a je aaaaaaaaaaaaaa

e je eeeeeeeeeeeeeeeee (i još duže) ali u *decrescendu* na kraju s lakim opadanjem tona pri kraju zvučnog crteža. Tu su glasovi između *e* i *a*, *e* i *i* takođe razvučeni u veliku dužinu *aeaeaeaeaeaeaeaeae...*

A onda čitav niz muklih dugih dvoglasa, po obodima začinjjenih krkljavim zvukovima kao *kh* ili *gh*, iz dubine grla. On peva za pevanje sasvim nemoguće zvukove kao što su *khkhkhkhkh*. Ili samo *hhhhhhhhhhhh*.

Na počecima i krajevima ovih zvučnih linija nalaze se drugi zvuci, uzdasi, usklici, zapete. Puni osećanja, puni razvučenog vremena, i otmenosti.

Beli čovek je poznati arapski pesnik.

Kažu da se u arapskoj poeziji čuje ritam kopita kamile.

Ja čujem samo neobjašnjivu, pomerljivu, nejasnu, čulima neuhvatljivu, razumu nedostpunu liniju bliskog dodira neba i peska.

Čičica sa kosom nagore

Nizak je rastom, uvek obučen u suviše veliki sako, sa kosom koja se uprkos svim zakonima fizike penje naviše kao nemirna gomila naelektrisanih vijugavih žičica. Izgleda smeten, i, kao svi toliko smeteni, izgleda ljubazan. Posle samo nekoliko sekundi razgovora počinje da govori da su svi ljudi braća, citira arapskog pesnika iz ranog srednjeg veka koji je govorio o tom bratstvu, kaže da na Zapadu ljudi imaju previše, a u Africi premalo, kaže da će kultura spasti ovaj svet, ali, kaže, on je optimista...

Govori brzo, ne uzima vazduh, i uz reč, spominje da je studirao prava i arheologiju na Sorboni, i koliko naučnih radova i knjiga ima objavljenih.

Čičica sa kosom nagore je direktor Nacionalnog muzeja u Damasku, ustanove koja ima jednu od najznačajnijih arheoloških zbirki ovog dela sveta. Uskoro po prvom susretu on se pretvara u simbol prijatne skromnosti i tihe odanosti.

Roj

Ulicom prolazi školski razred. Prolazi uz veliku graju i u nemirnom redu/neredu. Iza stakla skriven posmatrač može da vidi samo dečje profile i, zatim, potiljke kako nestaju naniže, niz ulicu. Svi su obučeni u iste svetlobraon kaputiće. Na ramenima su im epolete, najviše nalik obeležjima nižih vojnika (kod starije dece, uniforma će postati još “vojničkija”, maslinastozelena, a epolete mnogo dostojanstvenije, s više zlatnog konca, da bi kod nastarijih osnovaca ona cirkuski počela da liči na epolete se resama generala kakve propale imperije).

Iznad svakog kaputića-uniforme boje mlečne čokolade, klata se glavica đaka. Svaka različita i čigrasto nemirna. Kose su im crne i sjajne, neke svezane u tamne debele vitice ili podignute šarenim plastičnim šnalama, pridržane rajfom ili rastegljivom mašnom – kod devojčica, ili kratko ošišane, kod dečaka. Među njima je nekoliko svetlih, kestenjastih glavica, i nekoliko plavih. Prolazi i jedna rujava, crvena devojačka glava i jedna sasvim bela, albino-glava veselog dečaka koji ni pet para ne daje što je toliko drugačiji.

Grupa nailazi iznenadno, praćena, ili još bolje, najavljena smešom visokih, piskavih, grgutavih glasova. Slika je praćena ovim jakim, razgaljujućim zvukom. Roj brbljivih školskih mušica. Dok roj leti, teče, sliva se, rasplinjava i sužava kao oblak, iz njega se izdvajaju poneke ciktave, kikutave, grgutave reči, kao pramenovi i krpice tog oblaka - razgovora.

Ozbiljno uvežbavanje

Dečaci rade. Pomažu u radnjama, na pijacama, vuku kolica, otvaraju vrata, nose teške sanduke, ili prosto stoje pored robe. Rade s rođacima, očevima, naročito u letnjim, vrelim danima kada nema škole, i kada rođaci i očevi naglo postanu skloni lenjosti većoj od uobičajene. Nekad, kada stariji negde nestanu, dečaci ostaju u radnji da ih zamene. Tada postaje još izrazitiji starmali način na koji dečaci skoro bez izuzetka glume odrasle.

Prvi dečak:

Jedva mu je sedam godina. Stoji pored ogromnog brda kožnih sandala. Sandale vise na kanapima, na posebnom postolju prislonjenom uza zid, vezane jedne za druge na način koji omogućuje da se svaki par može videti i lako odabrati. Skidanje odabranog para iz grozdova drugih sandala, predstavlja čitavu malu veštinu. Treba znati kako je konopac postavljen da bi se mogao otpetljati gestom u suprotnom pravcu. Prodavac kome je jedva sedam godina, čini to sa zadivljujućom veštinom. S mušterijom se sporazumeva bez reči. Ozbiljan je i pažljiv, čak oprezan. Ozbiljno gleda, koncentrisano radi, a onda spretnim pokretom prstima pokazuje dva i pola. Dva prsta i pola prsta. To je cena. Čini to vrlo brzo, užurbano, i na isti način smotava tri upravo dobijene veoma pohabane novčanice.

Drugi:

Možda mu je deset godina. Otvara metalnu kapiju na prolazu napola zatvorenom za "obična" vozila. Kroz taj prolaz neka vozila mogu, neka ne mogu da prođu. Nekad mogu jedna, drugi put mogu druga. Kriterijum nije regulisan. Zavisi. Sa strane je saobraćajni policajac. On neprimetno gleda u tablicu kola, neopaženo se pogledom dogovara i sporazumeva sa šoferom, služi se jedva vidljivim gestovima i razumeva jedva primetne gestove. Neuvežbano oko uopšte ne može da registruje ove gestove. Dečak razume tajni jezik znakova i zna kada kapiju otvara, a kada ne. I kome. On otvara vrata i tako postaje (mala) vlast. Zbog toga je veoma ozbiljan, s teškim kopcima, pomalo skrhan težinom zadatka i odgovornošću.

Dečak ne mora da sanja o danu kada će obući njeno veličanstvo uniformu saobraćajnog policajca. On je već vojnik, vežba je vrlo ozbiljna.

Treći:

Malen je i okruglast, oči su mu nasmešene. Malo je musav oko usta kao da je upravo nešto jeo. U radnji oca električara spretno barata strujom i predmetima na struju. Oštrim kleštima odseca plastični zaštitnik žice, oslobađa metalni deo, uvija ga u izolir-band koji je prethodno presekao zubima, brzim pokretom uvrće sijalicu u probni

fasung – sve je isprobano, lampa je - utvrđeno je – ispravna i zatim prodana. Otac zauzet drugim kupcem strogo ispod oka gleda šta dečak radi.

I još jedan:

Gura metalna kolica na pijaci. Za sitniš prenosi na kolicima povrće, lubenice do kuće ili do kola kupaca. Provlači se između nogu prolaznika, nasmejan, vedar. Kada nema šta da nosi, koristi kolica kao trotinet i, tandrčući, smandrljava se niz kaldrmu, nizbrdo.

Za njim se prosipaju glasovi odraslih prodavaca, veoma nalik na grdnju i ljutnju. Ali to nisu. To su u stvari samo glasna priznanja dečaku da ga gledaju, paze na njega i pomažu mu u uvežbavanju uloge odraslog čoveka.

Drug se vraća kući

Ne sećam se ko me je upoznao s Razijem. Ili smo se upoznali sami, možda u studentskom restoranu. Bio je neobično omiljen među jugoslovenskim studentima u Parizu. Blag, nasmejan. Imao je uvek vremena za sve. Studirao je polako, hodao polako (tek mnogo kasnije sam primetila da pomalo hramlje), nije sebi zadavao velike zadatke, ali je male ispunjavao. Naročito one vezane za prijatelje.

Stanovali smo blizu, u studentskom domu pariskog Cité Universitaire, ali ja nikad nisam bila gost u njegovoj sobi, on kod mene često.

Tamo, u velikom gradu, moje kretanje je bilo mnogo šire od Razijevog. Ja sam išla na mnoga mesta (na predavanja, izložbe, koncerte, u Operu, u goste kod prijatelja Francuza)... on je svoje studije produžavao i produžavao, živeo mirno i neprimetno, ja sam se spremala da se vratim kući što je moguće pre, što brže obavljenog posla i što više napunjenih baterija, a on uopšte nije žurio da se vrati kući. Iako to nikad nije glasno rekao, znala sam.

Još jedna mutna uspomena iz onog doba:

Moj drug je studirao nešto u vezi sa vodom ("u mojoj zemlji nema dovoljno vode pa su potrebni stručnjaci").

Juče, petnaest godina kasnije, sreli smo se u Damasku. On, kod kuće, u gradu u kojem je rođen, ja, takođe na nekin način kod svoje privremene kuće.

Posle toliko godina u Francuskoj Razi prvi put razmišlja da se vrati u Damask. Kući. U tome ga podržava njegova mlada žena, Francuskinja. Posle završenih studija i dobijenog posla, Razi je danas jedan od četiri miliona francuskih *chômeurs*. Francuska Francuzima.

Ali, kako se vratiti na Bliski istok kad on više ne pripada ovamo. On, ptica ispala iz gnezda, sada je Parižanin, on sada isuviše miriše na metro, *Les Halles*, kvart *Marais*, na tamo neko udaljeno predgrađe u kojem stanuje.

Na raskrsnici nekoliko uspomena - a posle večere - u Damasku, u njegovom rodnom gradu i kod moje privremene kuće, Razi tiho počinje na srpskom da peva "...kreće se lađa Francuska..." i podseća me da sam mu nekad davno poslala ovu kasetu bez kutije, u običnom pismu.

Palestinac

Juče je iznenada umro Džuma. Ne, prezime mu ne znam.

Ušla sam u kuhinju kada je Zoran rekao, umro je Džuma.

Džuma je bio visok čovek, a ovde su visoki ljudi retki. Bio je Palestinac. Kuvao je kafu, bio kurir, pomalo čistač u ambasadi, a pomagao je i u konzularnim poslovima, bar u onim godinama kada je zemlja za koju je radio postala "ostatak", ugled se zamrzao, a putnika-natu-ratnu-stranu, kao i para, bilo sve manje. Na nekom od tih poslova Džuma je nasledio svog oca koji je na istom mestu radio decenijama pre njega. Od oca je naučio i nešto malo srpskog (jugoslovenskog, kako je govorio) jezika.

Možda i nije, ali izgledalo je kao da je kuvanje kafe ipak bilo njegov najvažniji posao. Tada je ulazio kod ambasadora, viđao goste koje je prethodno dočekao na vratima, često opet ambasadore nekih drugih država. Pažljivo skuvanu kafu prinosio je tako što je velikim šakama šoljicu zahvatao nekako odozgo, s posebnom brižnom pažnjom u trenutku spuštanja na sto, znajući svakog časa šta može da ga snađe a što ga je zaista ponekad i snalazilo.

A snalazila ga je padavica od koje je bolovao od detinjstva, bolest koja je vlasnika nemilosrdno ometala i brukala pred sobom, ženama, familijom i naročito na poslu.

Ovde, oštećeni potomci se običajno najstrože sakrivaju.

Uz kafu, Džuma je, po ovdašnjem običaju donosio čašu vode. Jedna čaša vode za onoga ko je za stolom važniji, stariji, posebniji, ili prosto gost. Tu čašu spuštao je s nekim naglašenim gestom, podvlačeći značaj vode u bezvodnom kraju, i izgovarajući pri tom nekoliko tihih reči.

Sve u svemu nisam ga srela mnogo puta, prosto nisam imala običaj da se pojavljujem u kancelarijskim prostorijama gde je on radio, ali svaki put kad sam ga srela ponavljalo se isto. Isti gest, isto pitanje, ista radnja. Ujutru sam ga samo čula, polivao je baštu i prao betonske prolaze. Zatim bih ga ponekad videla u kuhinji, uvek u odelu, istog i dostojanstvenog. Mislim da je patio od osećanja nepriznatog generala, bio je važan, osećao se važan, a zapravo to je i bio, jer je njegova životna putanja vodila naviše, a samo saznanje o tome kako je mogao proći da mu je sudbina dodelila da ostane palestinski izbeglica kao i tolike hiljade i stotine hiljada drugih, stalno mu je morala pothranjivati to osećanje sopstvenog uspeha u životu.

Jednog od poslednjih dana videla sam ga na vratima. Iščekivao je gosta kome je morao otvoriti vrata. Mahnula sam mu s druge strane ulice. Kao i uvek rekao je: kako si, madam? a ja njemu, hvala, kako si ti,

Džuma? Dobro, dobro, odgovorio je specijalnim akcentom čoveka koji je znao srpski malo ali dugo i bio vrlo siguran u fraze koje je toliko puta ponovio.

Sada je posle podne, bliži se večer. Džuma već leži pod suvom arapskom zemljom. Ovde se sa dženezama žuri. Ljudi se sahranjuju odmah, što pre, svakako zbog tople klime, na sahranu odlaze samo muškarci, a sa sahrane se “beži” jer po verovanju, onaj ko pored humke ostane poslednji biće prvi sledeći da u nju uđe.

Kada je jutros čula vest, kuvarica Rouz je rekla: ovaj život nije ništa.

Suheil koji čisti je rekao: ovaj svet nije ništa.

Violinista na slobodi

Da kojim slučajem čovek ne zna da se Sovjetski Savez raspao mogao bi to da zaključi samo po ruskim muzičarima koji se mogu sresti svuda po svetu. Kao delovi rasprsnutog balona čiji su se parčići razleteli na sve strane, oni se sada mogu naći svuda ruski muzičari.

U biblioteci koja se, kao i tolika veoma značajna mesta, bolnice, brane ili stadioni zove imenom predsednika države, dvojica otpalih od onog balona održavaju koncert. Sviraju dve Mocartove i dve Betovenove sonate. Jedan Jermenin i jedan Rus. Violinista i pijanista. Prvi tek prešao pedesetu ali izgledom starac, drugi mlađi, ukočenih leđa ali zato nekako klizavih očiju koje bude pomisao na votku. Violinista je obeležen i uklet, od vrste romantičnih umetnika-paćenika (ovaj *image* značajno podvlači njegov kostim: crni frak kombinovan sa jarko crvenim satenskim pojasom, maramicom i leptir mašnom iste boje); drugi znatno pragmatičniji, skoro nezainteresovan za sve što se dešava.

Zapravo, zanata im ne nedostaje, nijednome. Ruska škola, dobri profesori, teški ispiti kroz koje su morali proći, to je ono što ih ujedinjuje. Sada su slobodni. Slobodni da biraju. Između stare i nekih novih država. Izabrali su. Prvog, violinistu nalazimo na radnom mestu "umetnika u hotelu", a drugog na mestu klavir-štamera na novoosnovanoj ovdašnjoj visokoj školi za muziku.

Već sledećeg dana posle koncerta, na ulici, ponovo srećem violinistu Jermenina. Sitan je, spečen, u golubijeplavom, demodiranom kompletu deluje još patetičnije nego na podijumu. Kako je šetnja pala u rano veče, a Jermenin hita s violinom u ruci očito na svoje radno mesto, to se nije teško setiti da umetnikov nastup zapravo prati ranu i laku večeru hotelskih gostiju.

Pripovedač

Omanja, pravougaona prostorija sa stolovima. Zveckaju staklene čašice iz kojih se prosipa slatki čaj. Stolovi su mali, nezastri. Kada je posetilaca mnogo mogu se dodati novi stolovi, zapravo uzani stalci, dovoljni za samo jednu čašicu vrelog čaja.

Na jedan veći sto, postavljen uz širi zid prostorije, postavljena je stolica. Na stolici koja stoji na stolu, sedi veliki čovek. Stariji, krupan, i još pre nego što je progovorio, delovao je kao čovek jakog glasa. U velikoj šaci s debelih prstiju držao je knjižicu, ukoričenu u braon kožu. Knjižica je razlistana, korica pohabana od prevrtanja po krupnoj šaci.

Čovek, sedeći iznad svih, smestio se usred publike koja zauzima sve ostale niže stolove. Publiku čine muškarci: mlađi, manje mladi i stari. Neki drže u ustima čibuk nargila. Čovek-pripovedač čita ono što u knjižici stoji napisano glasom oštrim, čita oštro, odsečno, naglašava, skoro izvikuje neke slogove.

Za jednim od malih stolova u sredini prostorije, licem u lice sa pripovedačem, sedi krupan mlad čovek, obesan je, opasan, povremeno snažno udara rukom o sto, od čega se sto skoro prevrće a sve čaše zazveče i odskoče.

Da li on to akcentuje dramatični trenutak u priči? Ili udarac služi da opomene one koji nedovoljno pažljivo slušaju? Ostali ne pokazuju strah ili neprijatnost, ali kroz vazduhom se ipak širi laka nelagoda.

Za stolom, do nogu pripovedača, sedi sasvim star čovek. Veoma mršav, sa izrazito upalim obrazima, potpuno miran, duboko koncentrisan na dim koji snažno uvlači iz gumene zmije nargila. To čini predano, dugo, u pravilnim razmacima. Kada na trenutak oslobodi drveni završetak nargila koji drži u ustima, otkriva se crna bezuba rupa.

U ugao stola starac je odložio, sakrio, veliku belu krpu koju povremeno vadi, prinosi crnim bezubim ustima, a zatim u nju bezvučno pljuje neku gustu masu. Jedino starac kao da uopšte ne čuje strašni zvuk iznenadnog udarca o mali sto koji proizvodi ljutiti mladić.

Kada se nešto kasnije, a usred priče koju pripovedač čita iz male iskrzane knjige, okrećući stranice zdesna na levo, kada se dakle sa obližnje džamije oglasi *allahu akbar*, mladi čovek odsečno ustaje, kratko baca pogled po nekolicini ostalih gostiju – uglavnom mladih, i, bez reči i znaka podiže ih sa stolica brzom, nevidljivom komandom: “na molitvu”.

Posle njihovog bučnog odlaska, ostaje pripovedač (koji i dalje čita), nekolicina kelnera i starac duboko koncentrisan na dim, s maramicom koja je već puna onog izmeta.

Tegla s nalepnicom

- Est-ce que Ana est là?
- No, elle n'est pas à la maison.
- Bon, merci.
- C'était qui?
- Fateh.

Poznajem mu samo glas. Odnedavno muški. Glas kao prve nausnice.

Otkada sam pre nekog vremena čula kako se Fateh boji kada je sam kod kuće (Novu godinu dočekao je sam), u susretu s njegovim napuklim, pola dečjim pola muškim glasom u slušalici, počinjem da osećam intenzivnu tugu.

Tegla s nalepnicom: tuga.

Profesija muzičar

Mali dečak je sasvim jasno čuo kako je kamila izgovorila njegovo ime. Nije bilo nikakve sumnje, lepo je čuo kako je rekla “Solhi”. Izgovorila je to sporo, otegnuto, istovremeno bučno mljackajući, pokrećući sleva nadesno donju vilicu, kezeći ogromne balave zube. Jako uzbuđen dečak je otrčao da divno otkriće saopšti majci. Od dve kamile, koliko ih je poznao, ova koja ga je oslovila, mljackajući “Solhi”, bila je ona “plava”. “Plavuša”, objasnio je. Sudeći po šamaru koji je iznenada stigao, majka mu nije poverovala.

Kada je isti dečak imao devet godina roditelji su ga spakovali zajedno sa dva kofera i poslali vozom u Aleksandriju, u internat.

Na put je krenuo sam. U Kairu su nosači malenom putniku ukrali oba kofera. Umesto predviđenog presedanja na drugi voz, ostao je da spava na staničnoj klupi. Bez kofera i voza, na putu za Aleksandriju.

Kako i kada je stigao u London ne znam. Priča kaže da ga je otac tamo poslao na studije agronomije. Nekadašnji dečak sada već čovek se tada pobunio. Nije hteo više da krije svoju ljubav prema muzici. Ni prema jednoj Engleskinji. Ostavio je studije poljoprivrede i nastavio da uči violinu i dirigovanje na Royal Academy of Music. I oženio se onom Engleskinjom. Tako je propalo gospodarenje ogromnom, plodnom latifundijom u okolini Bagdada koju je trebalo da nasledi.

Danas, četrdeset godina kasnije, on je u Damasku podigao Arapski institut za muziku (Nižu i Srednju muzičku školu), Institut za muziku i dramu (Konzervatorijum sa odeljenjem za muziku, balet i pozorište), završavaju se radovi na podizanju Opere, stvorio je Nacionalni orkestar Sirije, diriguje, komponuje, predaje, vešto vozi svoj muzički brod. Pored ogromne količine muzičkih partitura koju drži u memoriji, našlo se mesta i za stotine i hiljade stihova koje je pročitao tokom života i koje će, kao iz rukava, u raznim prilikama, istresti pred zapanjenog sagovornika.

Dan završava velikom čašom viskija. Sve što radi počinje tačno u minut. Svi koncerti koje organizuje i na kojima nastupa su puni, a oni posetioci koji zakasne, uključujući i ministre, ostaju pred vratima.

Kada je na prvi dan ramazana 1998, pozvao svoje rođake u Bagdad, umesto mljackavog glasa kamile iz detinjstva koja ga je zvala po imenu – iz slušalice su se mogli čuti samo zvuci sirena i bombi, granata i eksplozija.

Dok umire kralj

Napolju besni nevreme. Nad gradom kiša praćena jakim vetrom. Nad poljima i posebno nad visokim predelima, i planinama, sneg. Oblaci su ledeni i teški.

Nad pustinjom, u kojoj se nekad i leti oseti hladnoća, posebno noću, sada, po ovom danu, zima je reska, tvrda.

Dok u jednoj privatnoj bolnici u Amanu umire kralj, privezan za aparate, i dok konzilijum lekara odlučuje još samo o tome kada će ti aparati biti isključeni, po siromašnim delovima gradova i sela, po kućama sa slabim grejanjem, po šatorima bez ikakvog grejanja, po čekaonicama i bolnicama – drhte njegovi podanici, nesrpečni za naglu hladnoću. Drhte od zime i straha od kraljeve smrti.

Tremor mortis iz zasede poklopio se sa neuobičajeno hladnim atmosferskim talasom.

Da li je to Andrić uradio?

Tokom tri prolećna meseca 1999. godine izlazili smo sasvim retko. I tada s najvećim naporom.

Svetlost je bolela, zvuci su boleli. Razgovori su boleli, naročito oni isprazni. A tek pitanja kako su bolela!

Već izlazak na terasu prema ulici izgledao je kao susret sa svetom.

U trenutku jednog od tih retkih izlazaka ugledala sam g. Krokera i njegovu ženu. Prolazili su kraj zgrade polako, peške, šetnjom, bez vidljive pratnje. Gledali su uvis, put naših prozora i terase.

Nikad nisam razumela da li je slučaj hteo da nam se pogledi ukrste i pozdravi sretnu, ili su prolazili toliko često dok najzad nekog od nas nisu ugledali i uspeali da se jave?

Kada smo se kasnije sretali na "neutralnim mestima", kod onih koji su mogli pozvati i nas i njih, Amerikanac je često stajao pored Jugoslovena.

G. Kroker je sitan čovek. Miran. Sed. Smatra se velikim stručnjakom za Bliski istok. Ali u njegovo široko obrazovanje spada i naš Andrić. Čitao ga je. Moglo bi se čak reći da ga poznaje. Iz "Proklete avlije" je učio o ljudima, odnosima, Balkanu i tamnom vilajetu. Smatram da sam od Andrića učio diplomatiju - kazao je jednom.

Da li ga je Andrić poslao pod naše prozore dok su bombe na našu zemlju padale kao besna kiša?

Pogled s kuhinjskog prozora

Kuhinjski prozor gleda na trospratnu zgradu. Prostorije stana u prizemlju nalaze se tačno ispod kuhinjskog prozora, široko su otvorene pogledima.

U visokom parteru, a na maloj verandi, pažnju privlači jedna veoma, veoma stara osoba. Oko ili preko 90. Strogo, koščato lice. Kosa sasvim pažljivo očešljana, zalizana prema potiljku. Ali to i nije više kosa, to je zbir vlasi - tek preostalih, retkih iako ne potpuno sedih. Ruke koščate, mršave, uvek sasvim mirne na krilu. Preko osobe neka vrsta spavačice, širokog kostima, penjoara, odeće koja ne pomaže pri identifikaciji. Jer biće je bespolno, najvažnije oznake osnovne biološke podele izgubili su se, a sve što je ostalo jeste miran i bistar pogled napred, prema nečemu što se nalazi sasvim blizu, odmah iza ograde balkona. Biće nije radoznalo, ne podiže pogled, ne zagleda prolaznike, ali sa svojim ukućanima živo razgovara. Ukućani se obraćaju biću. Paze ga, pričaju mu, čiste mu dlačice sa odeće zaostale posle češljanja, unose mu se povremno u lice da intenziviraju komunikaciju.

Neki kažu: Grci su. Kako se povremeno može videti titravi odsjaj sveće ili kandila na zidovima sobe u tami, reklo bi se da su u pravu.

U leto postaje pretoplo, na balkon sada, kao na nekakav piknik, izlaze samo mlađi ukućani. Da popiju kafu i da puše. U letnje dane biće ostaje u stanu sve do večernjih sati, a nekad se ne pojavi ni kad dnevna žega sasvim mine. Onaj ko sa kuhinjskog prozora prati život u susedstvu pita se da li je biće još tu. Da li mu je dobro?

I tako, ko zna već koliko godina. Sa sezonom vrućina, biće se povlači sa balkona u duboku hladovinu stare zgrade, da bi se kasnije vratilo. U stanu u visokom parteru u ulici Al Jalaa u kvartu Abu Rumaneh sve u redu. Biće je tu, unutra, sasvim isto, nepromenjeno, večno. S rukama mirno položenim u krilo.

Biće sluša, biće gleda živo, biće je mirno okrenuto licem prema svetlosti.

Grk

Komšija Grk je došao na vrata s poklonom. Bila je to debela, bela sveća. Upaljena.

Nije hteo da uđe. *Hristos Anesti*. Rekao je.

Bilo je to na Uskrs, 1999.

Kosa

Arapska žena obučena u dugačku mantil-haljinu, povezana maramom, izgleda kao da ima senku. Ili kao da je sama sopstvena senka. Ta je senka posebno vidljiva za onu drugu ženu koja prvoj ide u susret, naročito ako ta druga nema povezanu kosu i nije uvijena u crno. Katkad, ona prva, žena-senka, s nepoverenjem, mrko gleda u nezavijenu, nepokrivenu ženu. Posmatra je kratko, oštro, pod kosim uglom. Šiba. Tamni, uljani pogled glatko sklizne niz otkrivenu kosu koja leti na vetru i mrsi se.

Kosa – sloboda. Mogućnost izbora. Prisustvo volje.

Predavanje

Iz pristiglog poziva za predavanje vidi se da je predavač sa Univerzitetu u Homsu (mali grad na severu zemlje). Dve stvari privlače pažnju. Prvo predavač je žena, s doktorskom titulom, drugo, njena tema je žene pisci u arapskom svetu. Neuobičajeno, neobično.

Sve postaje još neobičnije kada se ustanovi da je predavač mlada, sasvim mlada i lepa žena, nije joj više od 28 ili 30 godina, otresita, borbena, obrazovana.

Ali pre svega, ona je neverovatno otvorena.

Predavač se zove Kornelija. Izlaže materiju zanimljivo, svoje ideje i zapažanja baca u širokim potezima po publici (takođe čisto ženskoj), pravi efektne akcente i još efektnije pauze, pravi uspešan kolač od mešavine ličnog šarma i koketerije, zanimljivog, ali veoma ženskog načina i same teme koja je intrigantna već zato što je uopšte ima. Kako predavanje odmiče, spisak žena pisaca iz arapskog sveta je sve duži, dok kod slušateljki raste osećanje nelagode zbog nepoznavanja te literature.

Dakle - osnovno je - u arapskom svetu žene pišu. A dominantna tema koja interesuje i inspiriše arapske žene-pisce je, skoro po pravilu - arapska žena.

Dr Kornelija svojim predavanjem impresionira.

Jedna od stvari koje se o ovom podneblju najređe može zapaziti kod žena je živost ili pobuna duha. Nisu u pitanju marame kojima se skriva kosa ili debele čarape kojima se skriva koža. Nije u pitanju ni submisivan duh, krotkost i pokornost praćeni osećanjem materijalne i svake druge zavisnosti od muškarca - jedinog zaštitnika. Žene lekarke, sekretarice, spisateljice, rukovoditeljke, profesorice, ministarke, pijanistkinje ovde se mogu sresti na svakom koraku - uz sve to vrlo uspešne u svom poslu i karijeri.

U pitanju je opšte-dominirajuća, ili samo mnogo vidljivija i uočljivija razmekšanost volje za samostalnošću.

Odlučnost Kornelije zato deluje tako pobednički.

Majka papagaja

Moja krojačica je jedna slatka žena. Ona je kurdskog porekla. Ima lepuškasto lice, odnegovano, kožu kao alabaster, kao i ogromna većina arapskih žena. Ima dve odrasle ćerke. Jedna nosi raspletenu kosu, studira engleski (sporo, tek da se kaže), i povremeno peva, ponekad i za televiziju, poluborbene pesme, neku vrstu zabavnih koračnica uz učešće sintisajzera, udaraljki i dečjeg hora, u kojima se raspoznaje ime predsednika.

Druga ćerka, takođe studira, ali već ima dete, čeka drugo. Povezana je maramom.

Moja krojačica živi na poslednjem spratu kuće na visokoj uzbrdici brda Kasjun, visokom delu Damaska. Njena porodica nije izbeglička. Oni spadaju u starosedeoce jer Kurdi ovde žive od 12. veka. Naselio ih je vojskooda i vladar Salahadin, koji je i sam bio Kurd.

U stanu s dve sobe u zimsko doba greje se samo jedna, a u letnje se prostiru i razapinju tende i zatvaraju drveni šaloni.

U sredini prostorije na tepihu, danas se igra dečak od najviše tri godine. Na trosedu preko puta sede njegova majka, majka njegove majke i baka njegove majke. Sede mirno, nasmešene i razgovorne, izgledaju kao da niko i ne misli na posao zbog kojeg smo tu. Najstarija žena ima osetno veliki autoritet. Prećutno je slušaju i kada ništa ne kaže. Ima prste iskrivljene artritism, ispao stomak (dokaz mnogobrojnih rađanja koji se ovde ne skriva, već naprotiv, pokazuje), obučena je u dugačku mantil/haljiju za koju se teško može reći da li je sobna ili ulična odeća. Ima belu i zategnutu kožu oivičenu belom i čvrsto zategnutom maramom oko lica.

Sve radnje u prohladnoj sobi odvijaju se sporo. Šnajderka me, kao i obično, dočekuje u spavaćici, uvek pomalo začuđena što sam uopšte došla i što sam došla baš onog dana kada sam rekla (o satima se uopšte ne govori). Tada pristupa radu, došivanju, prošivanju i peglanju, sve s osmehom, ali pre svega toga pristupa sopstvenom oblačenju. Za to vreme pijemo tešku, gorku kafu sa posebnim dodatkom koji Sirijci zovu *hal*, a Zapad ga poznaje kao kardamon. Gledamo veliku papagajsku porodicu koju šnajderka sama razmnožava u stanu. Iz majušnih papagajskih jaja rađaju se sićušne ptičice, sa mekanim kljunićima.

Taman kada mi se učini da se vreme probe haljine približava, najstarija prisutna žena nestaje polako u pravcu susedne sobe, one u kojoj se ne loži. Vreme je za molitvu. Sačekaću još koju desetinu minuta, možda pola sata, možda sat.

Rodendan

Na proslavu svog 50. rođendana Engleskinja Alison je zvala dosta unapred. Kada je stigao, poziv je sem uobičajenog dela bio dopunjen sa dva ekscentrična, tipično britanska naloga pozvanima. Prvi: da svako smisli neki poseban, kreativan poklon domaćici. Možete glumiti, pevati, recitovati, igrati - samo izmislite nešto svoje, lično. Bila je to ljubazna naredba koja se nije mogla izbeći.

Drugi nalog odnosio se na večernju haljinu i “black suit”, rekvizite skoro zaboravljene u današnjoj diplomatskoj praksi. Ni to se nije dalo izbeći.

Veče je bilo prijatno.

Najpre je igrana društvena igra. Igrači su bili raspoređeni u četiri grupe tako da su, kako bi bili dovoljno odvojeni jedni od drugih, morali boraviti po mnogim privatnim delovima rezidencije. U ovima je opet carovala privatna ležernost koja je sugerisala da se stanari uopšte nisu pitali šta će gosti reći i misliti o njihovom domu. Igra je bila duhovita, tražila je učešće pameti i visprenosti u znatnim količinama, trčalo se stepenicama sa zadignutim dugačkim suknjama od tafta i somota, dok su povremeno iz različitih delova kuća dopirali krici uzbuđenja i radosti pomešani sa smehom onih koji su došli do nekog rezultata ili pobedničkog boda u igri.

Zatim se večeralo. Večera skromna i apsolutno različita od lokalnog običaja da se hrana na stolu presipa i prosipa. Svega taman, ni slano ni slatko, ni previše ni premalo. Ali, budući da nije donela nikakvo posebno telesno uživanje, večera je zaboravljena još pre nego što se i završila. Iza večere, uz kafu počeo je program “svako ponešto kreativno”.

Najlepši “kreativni” poklon domaćica je dobila od punačke gospođe u plavoj haljini koja je veći deo večeri provela izuvena. Ona je sastavila pesmu čiji je refren glasio “Alison, Alison, mother of four” - a što je Alison slavilo najviše kao majku četiri odrasle kćeri. Na komodi u uglu mogla se videti fotografija majke s buketom *of four* plavokosih nasmejanih devojačkih glava.

Veče su završili domaćini igrajući scenu iz engleskog komada. Brzomento preobučeni u otrcano, starinsko odelo, sa starim šeširima (gde li su ih samo našli?) odigrali su dvoje starih ljudi što govoreći “kokni”, sumiraju život odmarajući se na grobljanskoj klupi.

Dva dana kasnije stigla je razglednica od Alison. Zahvaljuje na svemu: na “muzičkom” poklonu dobijenom od naše kuće, na perunikama i na prijatnoj večeri. Slika na razglednici: park sa velikim, mrkim, teškim senkama drveća poleglim po zelenom travnjaku Univerziteta u Oksfordu.

***

Od te večeri prošlo je šest meseci.

Alison sada nije ovde, ni njen muž nije ovde. U Oksfordu su. Sutra će tamo, u teškoj senci starog drveća biti sahranjena jedna od njihovih *four daughters*.

Gde i kako je stradala – sada nema nikakvog značaja.

Ovo je ionako samo skica iz života u kojem se nepredvidljivo mešaju rođenja i smrti.

Rouz

Rouz. Rouz kaže da se zove Rouz. Ili, kaže da mi treba tako da je zovemo. Kaže da je Libanka. Kaže da joj je majka Ruskinja koja nikada nije htela svoju decu da nauči ruski a da sama nikad nije naučila arapski. Kaže da je hrišćanka. Kažem joj, i mi smo hrišćani, a onda je pitam - pomalo poverljivo - da li je "ortodoks ili katolik". Ona se krsti: lagano, s tri prsta, svečano. Smejemo se zaverenički. Ovo je ipak muslimanski svet. Kažem to iako mi i samoj ta rečenica zvuči kao da oblačim kaljače, a kiše nema.

Nisam uspela da otkrijem koliko dece ima. Možda zato što sve što računa Rouz računa na prste. Ona zna koliko ima dece, ali ja nikako da razumem. Spominje se jedna ćerka koja je udata u Kuvajtu, druga ćerka udata u Damasku, još jedna ćerka koja ima dece i jedna koja nema decu. Ne stoji najbolje sa množinom u engleskom, tako da se iza tih što imaju i nemaju decu možda kriju još neke druge, mnoge ćerke. Ni jednoj se ne spominje ime. A tu je i *boy*. Koliko? Jedan, dva, tri?

Žene na internacionalnom aerodromu

Aerodrom je prostran i izgleda kao provincijska autobuska stanica. Mesta je više nego putnika. I osoblja je često više nego putnika. Ako je negde mnogo sveta to je onda u ulaznim holovima, tamo gde se putnici ispraćaju i dočekuju.

Žene stoje zbijene u grupama. Jedna takva grupa se sastoji od majke i mnogo ženske dece, devojaka. Najpre sve stoje, nešto kasnije sede. Obučene su isto, neke su manje, neke veće, neke nose naočare, neke ne, ali sve imaju skoro do zemlje duge tamne mantile i bele marame navučene duboko preko čela do obrva kako se ne bi videla ni jedna vlas kose. Kao u nekom crtanom filmu, okreću glavu istovremeno i gledaju u istom pravcu. Zatim se okreću za novom slikom koja im privlači pogled, sve zajedno. Sve zajedno, kao da su ispred nekog nevidljivog dirigenta. Zapanjuje ih prisustvo sasvim mlade strankinje. Gledaju je ne toliko odbojno koliko ne verujući svojim očima. To je pogled kojim neke, posebno mlade osobe, gledaju drugi, od sebe različiti ženski svet. Taj se pogled može opisati kao detinjast, bezazlen.

Da li je bezazlen? Jedan njegov sloj, onaj površinski - jeste bezazlen. Ali iz njega proviruju drugi slojevi: pakost, zavist ili čak mržnja. Ovi drugi slojevi nastavljaju vremenom da rastu sve dok ne dostignu oštrinu i otrovnost pogleda starijih žena.

Ona mlada devojka, strankinja, ima poludugu kosu, farmerke, majicu i košulju, kao svi drugi ženski (i muški) tinejdžeri. Ništa neobično. Tako je "svuda na svetu", uobičajeno je reći. Ali u ovom ogromnom, ogromnom muslimanskom svetu (čitaoče pogledaj mapu!) važe neka druga pravila.

****

Iza carinske rampe – tamo gde već počinje da se meša miris zapadnog sveta – stoji grupa Nemaca. Let za Minhen će biti objavljen svakog časa. Raspoloženi su. Naročito jedna sredovečna žena. Upadljiva je po tome što sve vreme igra, poigrava uz bogato ornamentiranu, unjkavu, orijentalnu muziku kojom se dočekuju i ispraćaju putnici na međunarodnom aerodromu.

Da li se radujete tome što ste bili ovde ili što odavde odlazite?

Da li se radujete što ste bili ili što se vraćate kući, za Nemačku, za Evropu? Da li se radujete što ste videli Bliski istok, ili što ste ga videli malo, kratko, tek toliko; što ste ga omirisali, osmotrili sa bezbedne udaljenosti? Što ste se za trenutak opili preglasnom muzikom, najeli se preslatkih kolača, načudili nestvarnim sokacima za koje ste mislili da

postoje još samo kao filmske kulise i sad odlazite? Zadovoljni? Je li to to što ste hteli?

Pitanje je ostalo nepostavljeno. Zamenio ga je samo laki poznanički osmeh koji u prolazu razmenjuju Evropljani.

***

U redu, na samom ulasku u avion, jedna Zapadnoevropljanka, isprana, bela, dekadentna, obučena nemarno, čak neuredno ali skupo. Pored nje, za glavu manja, do zemlje crnim čadorom pokrivena okrugla pokretna figura, forma za koju se ništa pouzdano ne može utvrditi: ni pol, ni godine, ponajmanje bilo kakav osobeni znak.

Roršahova mrlja, fleka od mastila. Ljudski džak ispod koga se krije Neko. Ko? Jedna Žena? Mogao bi biti i Jedan čovek. Šta li misli? Oseća? Boji li se aviona? Ispod crne krpe mora tući neko srce, ali do njega ni jedan prozor, ni jedna vrata ne vode.

PITAŠ ME ŠTA RADIM

Noć

Uveče 31. jula je počela vrućina. Hvalili smo se vetrom, suvim vazduhom, "lakim", "ljubaznim" letom... a onda se to promenilo.

Popeli smo se na gornju terasu, otvorili krevete koji inače služe za sunčanje. I legli.

Da čekamo da svane.

Tursko kupatilo

(H)amam je kupatilo za koje se obično kaže da je tursko. Hamam je u stvari nasleđen od Rimljana. Arapi jako vole javna kupatila, mesta gde ima vode. Ali ih vole i kao mesta gde se ljudi sreću, gde se razgovara i pregovara. Ostalo je zapisano da je u Damasku bilo 85 hamama još 1100. i neke godine.

Danas hamama ima na svakom koraku starog grada Damaska. U njih se dolazi u zakazano vreme, prema strogoj podeli: u jedno vreme, jednog dana žene, u drugo vreme ili drugog dana muškarci.

Kada ženska grupa uđe zaključavaju se vrata. Posle sat i po ili dva, kada druga grupa treba da uđe, na vratima se začuje nestrpljivo lupanje onih koji čekaju. Kada oni koji su završili kupanje izađu, pred vratima zatiču one koji su nestrpljivo lupali.

Hamam u koji idem je mali. U njemu rade dve debele žene. Kad to kažem mislim da tamo rade dve užasno debele žene, kojima su posebno ogromne zadnjice! Kada uđem, za mnom se teška vrata s treskom zatvore a dve debele žene počnu da se i same skidaju: skidaju najpre svoje marame, pa zatim i dugačke haljine kojim pokrivaju svoja ogromna tela. Ostaju samo u, uz telo sasvim pripijenim, mokrim donjim haljinama. Tada im se pokažu kose, dugačke, ofarbane kanom i umašćene uljem, spletene u meke i rastresite vitice.

Nasred ulazne prostorije koja služi kao zajednička svlačionica, šedrvan. Na uzvisini, pored vode koja u tankom, štedljivom mlazu puni šedrvan, nalaze se divani. Na tim divanima se ostavljaju haljine, odlaže odeća, telo umotava u peškire.

Kupanje se odvija u više faza: prva je faza skidanja. Skida se odelo, skida se obuća, skida se nakit. U metalnu kutiju se odloži zlato i druge dragocenosti, ako ih ko ima, kutija se zatim zatvori ključem a ključ veže oko zgloba ruke. Ogrće se tanki peškir na kojem se kasnije sedi, leži, koji se kvasi, kojim se skuplja voda i sapunica. Dva sata kasnije on će se bedan, mrtav i nepotreban vući po vlažnim i prljavim podnim pločicama.

Druga faza se sastoji od dugog, dugog sedenja u oblaku pare. Para šišti i puni prostoriju vlagom i bukom, a onda nestaje negde u kubetima prošaranim okruglim otvorima/prozorčićima sa ispupčenim šarenim ogledalcima. Tada se dugo sedi u najmanjoj prostoriji kupatila na drvenim klupicama, u oblaku teške pare zasićene prljavo-čistim mirisom maslinovog sapuna.

Posle više od pola sata, jedna od debelih žena, sedeći na zemlji, na mokrom i toplom kamenu, u plitkoj vodi koja se u međuvremenu skupila od pare i ko zna odakle još, počinje da ljušti mrtvu kožu sa tela. To je treća faza, faza čišćenja: žena koja radi na ovom teškom poslu trlja

oštrom krpom, veoma oštrom krpom raskvašenu, nabrekli i omekšalu kožu kupača. Ispod ošrte krpe tada se pojavljuju crni dronjci dotad nevidljive prljavštine sakupljene duboko u pore kože.

Druga žena, u tu istu, sada čistu kožu utrljava penu sapuna poreklom iz Alepa ("*sabun halabi*") napravljenog na bazi maslinovog ulja. Ova faza praćena je smehom: žena-maserka smeje se lakim, mekim smehom kada joj se po ko zna koji put pokaže ova mala neprijatna intimnost kupača, a kupač smehom uhvaćenog deteta koje je selo za sto neopranih ruku. Smehovi se mešaju, čas se jedan onda drugi začuje više. Smehovi ostaju prigušeni i laki i zvuk im je sasvim lišen zlobe.

Završno pranje izvodi se nad kamenom kadicom-lavorom, smeštenom u sam ugao prostorije. Voda se poliva po sapunjavom telu iz ulubljenog plehanog čančeta.

Zatim sledi masaža u kojoj se onaj isti sapun, koji se spravlja od masnoće iz masline i mešavine trava, utrljava mekanim prstima maserke u telo okupanog.

Gotovo je kupanje u (h)amamu.

Posle svega, u zajedničkom "salonu", *barrani*, oko šedrvana, koji se sada, posle kupanja u vrelin vodenim isparenjima čini čak prohladnim, iako je napolju više od 30 stepeni ili čak i celih 40 stepeni, na onim istim divanima koji su na početku ceremonije služili kao kabine za presvlačenje, ili mesta za odlaganje odeće, sada se pije veoma jak i veoma sladak čaj. Njime se nadoknađuje izgubljena tečnost. Kao da je sada svaka kapljica tečnosti dragocena.

U hamam se dolazi u poznaničkim grupama. Žene (ili muškarci) iz jedne porodice, rođaci. Ili prijateljice. Kupanje se tada ne završava čajem već jelom. U još toplom i vlagom ispunjenom salonu, gosti se, rasporede po divanima dok sa nekog obližnjeg mesta ne počne da stiže hrana na širokim, aluminijumskim poslužavnicima: šiš-tavuk, kebab, tahina, muhamara... Arapski beskvasni hleb se kida rukom, od svakog komada hleba napravi se mali fišek kojom se zatim zahvata hrana.

Maslinovo ulje sliva se niz tek oprane podlaktice.

Kuda sa pticom na dlanu?

Da li sam pisala o našoj ptici?

Zovemo ga različito, ali "kršteno" ime mu je Vlajko. (Ponekad bude "zver", "lepi dečko", "Stefanović iz Sremskih Karlovaca"...) To je jedan mladi papagaj, začudo potpuno beo. Stigao je sa arapskog suka u mesinganom ("zlatnom") kavezu. Nikad nisam imala ptice pa ne znam kakve su. Sada, posle poznanstva sa Vlajkom, otkrivam da su jako drage. Maze se, inteligentne su. Kada mu neko priđe sav je srećan, voli da mu se priča, kada se provuče prst kroz ogradu ili još bolje, kada se uvuče ceo dlan u kavez, on prvo polako staje na prst, zatim, kao neka maca krivi glavu, namešta se da mu bude što udobnije u maženju. I ulazi u dlan, valjda misli da je mekan i obao, kao gnezdo. A onda, vođen instinktom, počne čitavu malu operaciju oslobađanja - napad na vrata. Lukavo se vratima približava, gura se prema izlazu, prolazu, prema pukotini između dlana i žičane ivice, u slobodu.

Povremeno savlađuje zadatke koji se zovu prečage. S jedna na drugu, zatim na ljuljašku.

Povremeno međutim, šeta. Bolje reći jurca s kraja na kraj kaveza. Neurotičan je, kažu ukućani. Ne možeš ga zaustaviti. Stane kada mu se neko obrati zviždukom. Ili kada se neka druga ptice oglasi sa televizijskog ekrana. Ostale zvukove uspešno eliminiše, a na cvrkut se zaustavi, sluša ("misli"? "oseća"? "seća se"?).

Suheil ga iznosi na balkon. Kaže da je tamo srećan jer voli da je napolju. I kaže za njega da je "baby". Suheil se razume u ptice. Ili bar tako izgleda.

Uveče ga pokrijemo velikom maramom. On se neko vreme buni, kao dete, povremeno pada s prečage (jako smešno), povremeno prhne krilima, povremeno pokuša još malo da komunicira, pomalo se oglasi, i najzad zaspi.

A onda, jedna večeri je Vlajko umro.

Pao je sa prečage mirno kao što pada na zemlju list, nije mahnuo krilima, nije pijuknuo, cvrkutnuo, nije se oglasio. Samo se preselio.

Sahranili smo ga u bašti jugoslovenske ambasade u Damasku. U noći između 16. i 17. februara 1996. godine. Ujutru je osoblje polivalo baštu. Mali grob se slegao, izgubio. Sada je već sve samo vlažna zemlja.

Haš

Haš se izgovara kratko, haš. To je jermensko jelo, neka vrsta tečnih pihtija. Supa. Jede se kašikom, kuva u loncu velikih dimenzija. To su “noge od krave”, kaže domaćica, dugo se kuvaju a zatim se, u tanjiru, na stolu, u taj masni gustiš dodaju redom: so (kašikama, jer se kuva bez soli, zašto?), beli luk u tečnom stanju (nigde ni jednog parčenceta luka, samo sos) i neverovatne količine tankog hleba (koji se tamo, kod njih, u Jermeniji, zove *lavaš*). Sve se to dobro pomeša, napravi neka vrsta žitkog blata, veoma snažnog ukusa, i jede.

Jede se u veoma rano jutro, u hladne dane. Kod raseljenih Jermena, kojih je mnogo više nego onih u Jermeniji samoj, haš se spravlja i jede retko, ali s pažnjom i ritualno. Spravljaju ga svuda po svetu gde su posejani.

Okolo ovog stola, jutros, uglavnom su oni, Jermeni, i tek poneki gost-stranac. Ne može se zapravo ni pozvati svako na ovo jelo kojem je pravo ime zapravo - *nostalgija*. Uz haš se služe kiseli krastavci, rotkvice, i - sasvim obavezno votka. To jutarnje pijenje votke izgleda najpre ludo, ali već kod prvog zalogaja ispostavlja se “da to mora”, “da to ide zajedno”, i da će ovog puta svi oko stola, i Jermeni i ne-Jermeni, bez obzira na skorašnji povratak političkoj i državnoj nezavisnosti njihove zemlje, ovog puta prihvatiti nezaobilaznu i ne preterano dobrodošlu jutarnju simbiozu sa Rusima.

Haš se jede uz vidljiv i dirljiv patriotizam domaćina. (Bože, da li se ta reč još može izgovoriti, a da joj ne poraste rep?) Dakle, haš je posebno nostalgično jelo koje domaćine predstavlja kao patriote bez repa. Pravi, mirni, tiho ponosni na svoj humor, na svoju tradiciju, dugovečnost, na svoju specifičnost, na svoju tragičnu istorijsku sudbinu, Jermeni svaki zalogaj haša, posebne nostalgične časti za prijatelje, prate obaveznim tostom, zdravicom. Pije se za budućnost, za prošlost, za goste, za domaćine, za najstarijeg, za najmlađeg, za majke i devojke, za određene datume, za decu, pokojnike i pretke, za komšije i prijatelje, za sreću, za Ararat.

Ipak, reč koja se najčešće čuje za stolom, i koja je čudno izmešana sa svakom od prethodnih je - genocid.

Klupa

Studentske klupe u amfiteatru stomatološkog fakulteta su relativno nove i relativno čiste. Samo ponegde usečen nožem ili oštrim vrhom hemijske olovke poneki znak, neko slovo arapskog pisma ili prosto nacrtan zub. Vidi, budući zubari crtaju zube, s osmehom komentarišu oni koji sada privremeno, kao gosti, sede u tim klupama.

Na sredini jedne takve klupe, duboko usečeno u drvo, ukoso, onako kako je ruku povukao zamah, latiničnim, a ne arapskim pismom, na još svežem, glatkom lakiranom drvetu, stoji jasno i čitko napisano, kao poruka, glasno kao krik: Palestina.

Rostropovič u Baalbeku

Pre nego što se smrklo, ali na samoj ivici prirodne svetlosti, kola su prošla pored čudnog naselja: nekoliko stotina šatora, gusto grupisanih na omanjem prostoru. Sami šatori primetno drugačiji nego što su uobičajeni, beduinski. Širi, viši, četrtvasti, ili pravougaoni, nekako utvrđeni, ojačani zidićem od nekoliko cigala, kartonom, ponekom letvom. I dalje bez prozora, ovo su pola-šatori-pola-kuće. Šatori obično nisu kuće i nikad ne predstavljaju naselje. Njihova je svrha u mogućnosti brzog premeštanja i pomeranja, a smisao u privremenosti.

Kola su trugnula preko nekoliko "ležećih policajaca" i prošla pored malih barikada od automobilskih guma. Check-point na nevidljivoj granici "mesta pod kontrolom Hezbolaha". Svi putnici napravili su nervozno bar po jednu šalu u kojoj su se spominjale reči "bomba" ili "taoci".

Baalbek, odredište puta, više puta je tokom libanskog građanskog rata sedamdesetih-osamdesetih već "ugošćavalo" taoce.

Rat je sada završen.

Baalbek je ponovo festivalski grad. Poslednji put bio je to 1974. Tu su dolazili Karajan, Majls Dejvis, Nurejev...

Ove, 1997. godine, festival ima samo dva naslova. Libanska plesna grupa "Karakala" sa projektom Izgubjena slava Andaluzije i Filharmonijski orkestar Francuskog Radija, dirigent Marek Janovski, sa programom pripremljenim po najkovencionalnijem receptu: uvertira – koncert - simfonija (*Egmont*, Dvoržak čelo koncert, *Fantastična simfonija* Berlioz). I, magično, privlačno, ono što se zove "veliko ime", solista Mstislav Rostropovič.

Dugačka reka ljudi, lica "pariska", možda "marseljska". Parfemi a la mode, cellulari *à la mode*. Mnogi se međusobom poznaju, ljube, ne samo kod pozdrava, svaki čas između sebe progovore francuski. Šušte satenske haljine. Preko golih ženskih leđa s ukusom su prebačene abaje, tradicionalna arapska, beduinska folklorna odeća izvedena na način "haute couture".

Mnoštvo veoma luksuznih kola ali i autobusi sa brojevima 1, 2, 5 .... istovaruju mirišljave putnike i putnice. Dolaze iz okolnih gradova, iz Bejruta i Damaska. Odakle još?

Prvo što se od grada može videti u sumrak, još iz daleka, su ogromni ostaci rimskog grada Heliopolisa i još starijeg boga Baala. Preostali uspravni stubovi hramova Jupitera, Bahusa i Venere paraju nebo, ojačani u svojoj lepoti mlazevima reflektorske svetlosti. Vesela igra reljefa na ogromnim, višemeterskim megalitskim blokovima. Jedan broj veličanstvenih korintskih stubova je pao. Jedan deo plafona je pao. (Tuda

su prošli Arapi, Tamerlan, Mongoli, krstaši i zemljotresi...) Sada su na zemlji. Kamena čipka može se dodirivati i izbliza gledati. Svetlosti i senke reflektora razigravaju još više taj reljef. Na noćnoj nebeskoj pozadini plamenožuti mlaz svetlosti i u njemu ploveći, lebdeći komadi rimskog kamenja.

Do hrama boga Jupitera ide se pomalo nizbrdo – tako da reka ljudi doslovno teče naniže. Niz ulicu, pored ogromnih zidova, pored srušenih blokova i stubova odavno obraslih u mahovinu i zelenilo, stoji vojska, mnoštvo vojnika, sa malo manje ili malo više oružja pri sebi. U prirodnom zaklonu, ali nimalo skriveni, parkirani su tenkovi. Tu je i mnoštvo takođe vidljive policije, a možda i one nevidljive. Ljubazno mašu mašinkama pokazujući ispravan pravac kojim treba ići.

Mirisi parfema, sjajna odeća francuskog ukusa, mešaju se sa maslinastim uniformama, zlatne cipele, štras i nakit sa mrkom bezbojnošću metala na oružju.

Stepenice hrama boga Bahusa su ogromne, vode do početnog nivoa hrama, odakle se dižu kiklopski zidovi, stubovi, arkade... Kad istekne nikad predvidljivo vreme kašnjenja, orkestar će se postrojiti u dnu stepenica, muzičari će ostati malene lutkice prosute na prilaznoj platformi, zvuk koji će proizvesti orkestar, solista i dirigent pomešaće se sa hukom dalekog vetra, dečjih glasova, udaljenih sirena, i mnoštva ptica uznemirenih iznenadnom i čudnom bukom.

Koncert je inače dobar. Betoven zvuči tačno, orkestar je stabilan u intonaciji i pored “opasnog” akustičkog iskušenja otvorenog prostora, sjajnog duvačkog korpusa... Solista, toliko očekivani, toliko najavljivani svira kao za sebe, zadubljen u hiljadu-puta-ponovljene fraze. Berlioz predstavlja kulminaciju večeri, posebno poslednja dva stava simfonije. Od trenutka kada se kroz noć prolomi opominjući “Dies irae”.

Dok se publika razilazi, vojska, tenkovi i policajci u uniformi i civilu, još su tu. Sada ponešto opušteni jer je večer s važnim zvanicama na sceni i u publici prošlo “bez incidenta”.

U povratku, nad “teritorijom pod kontrolom Hezbolaha”, ista je mirna noć. U tom trenutku još niko ne zna da je tog dana u Jerusalimu stradalo dvoje ratnika-samoubica i trinaest civila, kupaca na pijaci.

Sve ovo zvalo se Rostropovič na Internacionalnom Baalbek festivalu.

Ko je rekao Rostropovič?

Da li je neko uopšte rekao muzika?

Sve je to muzika

Usred zime, u hladnoj crkvi, Mocartov Requiem. Umesto orkestra, klavir. Ozvučen sa dva mikrofona! (Zašto dva? Zašto i jedan, pa u crkvi smo!).

Postrojavanje horista traje dugo. Izlaze lica, lica, lica, lica, odela crna i bela (bela i crna), dirigent je svečan, pomalo tužan, još nekoliko svećanih i tužnih lica solista. Na kraju mlada žena bez ikakvog izraza na licu i sa nogama kao teški stubovi. Njeno lice izgleda kao maska, ili kao grubom četkom iscrtan zgužvani papir. Ona će nastupiti kao orkestar, kao celi Mocartov orkestar sa gudačima, hornama, flautama i sa onim jedinstvenim solo trombonom u stavu Tiba mirum.

Kada se ljudi pojave na sceni da javno nastupe, sviraju, pevaju, diriguju, recituju, ili glume, iznose i svoje lice, izraz na lica. Iznose lice pripremljeno za ono što će raditi (svirati, pevati, glumiti.....) Lice pripremljeno, usredsređeno, spremno za Mocarta, za Baha, Šostakoviča.... To lice nije sasvim identično privatnom licu svirača. I ne samo licu. Ljudi koji sviraju javno iznose ruke, iznose telo, korak, držanje, gest, pogled. Mora postojati neko usklađivanje, usaglašavanje, harmonizovanje, neko prethodno približavanje između Čoveka i Muzike, instrumenta i tela, Mocarta, Baha ili Šostakoviča i čoveka.

Ovog puta, Mocart je sasvim izgubljen, vidi se već od prvog trenutka, i slušaoci zajedno s njim. Žena-Orekstar, preliće čitav hor, soliste, dirigenta i publiku hladnom vodom svoje odsutnosti. Udarac, pokret, žurba zabijaće se kao oštri klinovi u meso muzike.

Iz dubine crkve, prema mestu gde su smešteni izvođači, kreće se čovek sa štapom. Njegov štap naglo ulazi u vidno polje onih koji sede u crkvenim klupama i postaje nekako izrazito vidljiv, opasan i preteći dok neobično brzo prilazi klaviru. Izgleda, udariće. Ali on ipak to ne čini već žurno prolazi do praznog mesta.

Slušalac pokušava da uradi nešto za Mocarta i za sebe, na primer da se udalji, ili da sedne u zadnje klupe crkve. Tamo, pozadi je još mnogo gore. Slojevi zvuka sporo se valjaju kroz dimom zasićeni prostor male crkve. Prvo glasovi hora iz sredine, direktno iz grla pevača, (prejaki, vrrrrrrlo ambiciozni), onda to isto s malim zakašnjenjem, praćeno snažnom distorzijom, iz zvučnika. Onda Žena Bez Lica spušta ruke na klavir, da bi potom isto udarac stigao još jači, još neotesaniji, još iskrivljeniji, s malim zakašnjenjem, tek toliko zakasneo da se harmonije iz grla, sa klavira i iz zvučnika opako pomešaju.

I sama Mocartova Lacrymosa se lepi za sluh kao mekana kaša ili prekuvan slatki kompot. Tužno postaje smešno, raštimovano i parodično.

Večera na periferiji

Sirijci se skupljaju na večernji obed kasno. Bliže ponoći no večeri. To što je poziv na ovu večeru upućen za osam, samo je deo ljubaznosti prema pozvanima - strancima.

Tu su domaćin i domaćica. Tu su njihovo dvoje dece, domaćinova sestra, učiteljica muzike i muž Palestinac. Tu su i neki drugi rođaci, njih cela porodica, roditelji i petoro dece, jedan od sinova je u uniformi, vojnik je na dvoipogodišnjem odsluženju vojne obaveze, jedan od starijih sinova je nekadašnji đak u bivšem Sovjetskom Savezu, sada student, najmlađi vešto svira tradicionalnu arapsku udaraljku, na ponos roditelja.

Na početku večeri služi se kafa, onda viski, voda, slatko vino, voda, arak (uzo), voda. Na kraju večeri opet će se služiti kafa, dve kafe, više kafa, i naravno voda. Sto je prepun, tanjiri, činije, tanjirići, činijice - ipak sve nekako uspeva da se smesti i stisne. Za nevelikim stolom, u maloj sobi gostiju je puno, ali opet svi nekako uspevaju da se potrpu oko stola. Sve što je na stolu je već posluženo, ne nudi se dvaput, samo nekima posebno nekim gostima povremeno domaćica nešto stavi u tanjir. Ostali uzimaju sami, kad i koliko hoće. I redom kojim žele. Ruke se pružaju preko stola, sipa se obilno, sopstvenom viljuškom, sopstvenom kašikom, pomalo se i prosipa, naročito maslinovo ulje koje se obilato preliva preko ivica tanjira. Ukusi hrane su složeni, bogati, tri oktave mirisa, začina i dodataka koji jedni druge dopunjuju ali i potiru.

Meso sa roštilja *kebab*, kremasta *humus (tahina)* i *mutabal*, salata *tabule* sa šumom peršuna, *fattuš*, *burgul* – krupno kršena pšenica, ljuta *muhamara* sa orasima i zrcima nara, *k'be libanie* – jajasto testo s mesom u sredini, barak piice sa sirom i mesom, *zeitun*, masline u ulju...

Jedino deca sebi u tanjir na *šavurmu* koju najviše vole dodaju još i kupovni kečap.

I deca i odrasli čekaju *knafe*, posebni puding sa ovčijim sirom.

Istovremeno se jede, puši i priča. Cigareta se dimi u pepeljari, čeka da se u ustima samelje zalogaj, prekršten escajg čeka da se povuče još neki dim iz nargila. Muškarci piju viski, žene puše nargile. “K’o Turci”. Žene puše i cigarete, opet “k’o Turci”. I pevaju – na kraju večeri - daleko zabacujući glavu unazad. Pesmu ulepšavaju jednim posebnim načinom podrhtavanja čitave glave čime postižu onu poznatu arapsku klizavu ornamentiku koja ostavlja ukus ušpinovanog šećera, sličan zalivenim kolačima koji će se na stolu pojaviti na kraju večere ali daleko pre kraja večeri.

Šta sledi pre kraja? Svira se i igra. Neko svira tarabuk. Neko drugi, ko se pojavljuje iznenada, posle večere, i čije prirustvo deluje nekako naručeno, profesionalno, svirač je na udu (la-udu, la-uti, lauti). On je ili

komšija ili prijatelj, ili profesionalni zabavljač, možda ga je čak domaćin i platio. Tu je i jedan plug-in sintisajzer dečijih dimenzija. Na njemu sviraju pomalo svi, svako zna da uključi semplovani ritam i da na njega, ne dižući prste s tastature, doda nekoliko melodijskih formula.

Samo u jednom trenutku profesionalni zabavljač svira dugačku numeru, drugačijeg karaktera i sadržaja. Ispostavlja se da je pesma “prava narodna” a poreklom iz brdovitih delova zemlje, zvuči mnogo oštrije, manje je unjkava i šećerasta.

Pre kraja večeri žene ustaju, tačnije ustaje najpre jedna od njih. Prva podiže drugu, druga treću. Igraju. Podižu ruke, podrhtavaju im kukovi i grudi... onim lepšim lepše podrhtavaju, one ružnije i starije su opreznije, ali opet tresu kukovima i grudima. Igra uz pevanje, ili pevanje s igranjem zove se “Igra bake” što znači da nema poštete ni za koga oko stola, pa ni za one najstarije. Sve žene treba da igraju. Ipak, igraju najviše sasvim mlade devojke. Otac ih poziva, nema skanjeranja hoću-neću. Devojka se uvija, izvija, pokazuje nogu kroz duboki prorez na suknji koji odnekud puca, a domaćin pobeđnički pokazuje devojčinu lepotu svojim gostima.

Time je gostoprmljiva ponuda domaćina ispunjena. Najlepše opremljena kuća, najbolje pripremljena hrana, pozvani su muzičari, čak su i žene gostu pokazane - da gost može i sam pomalo da nasluti, kakve su, šta kriju, i kako svoje muževe razgaljuju.

Pisac

“Slon, o Gospodaru vremena” je jedan muzički organizovan komad, muzički strukturisan, s rasporedom činova (stavova) kao u kakvom muzičkom delu, sa lajtmotivskim ponavljanjem određenih reči ili rečenica (motiva, tema) i sa izrazitom zvučnom komponentom. Kumulacijom i zgušnjavanjem reči dobija se neka vrsta tonalnog centra.

Odnos glasova i kretanja zvučnih masa se odvija po principu *solo/tutti*. U prvom delu/činu/stavu *tutti* je potka mnogobrojnim kratkim *solo* nastupima glasova. Tako se formira drama. Iz širokog plana tutnji buka (vriska, plač) - *tutti*. Napred, iz krupnog plana, desetina *solo* glasova oštro se, kratkim motivima, urezuje u fon. Iz mnoštva, jedan motiv se međutim izdvaja, ličan je, drugačiji, nameće se, sve više “raspeveva”.

U drugom, kratkom stavu, nalik nekoj vrsti *scerza*, odnos *sola* i *tuttija* još je izrazitiji. Malopredašnji izraziti solista sada stupa u razvijen odnos s grupom, uobličava temu grupe, “trenira grupu, driluje je”. Materijal *tuttista* malo pomalo se preoblikuje. Od početne kakofonije dolazi do zajedničkog unisona, skandiranog saglasja, saglasja u artikulisanju ideje, saglasja u načinu na koji se ona izražava i izgovara.

Treći stav je *Adagio*. Čekanje, vreme, trajanje. Tema se provlači kroz mnoge instrumente/glasove, na njoj se manje radi, ona se manje razrađuje i preobliku je a više ponavlja. Ceo odsek se odvija u prigušenoj *pp* dinamici.

Četvrti stav, *Maestoso*. Karakteriše ga snaga gradacije i krupan preobražaj teme. Samo, taj preobražaj nije onaj očekivan. Preobražaj se, u sadržajnom smislu, ne odvija od zla ka dobru, već obrnuto, od zla ka gorem. Vodeća tema koja bi se mogla nazvati temom nade i oslobođenja iznenada se pretvara u svoje naličje. Karakter teme menja se u pravcu karikature, grimase. Demon se pojavljuje iz postave kaputa. Umesto očekivane pobune i pobede, Masa (*tutti*) započinje podanički pev svom krvniku, himnu Slonu-tiraninu i njegovom Gospodaru-tiraninu. I *solo* i *tutti*, tako demonski preobraženi, sada pevaju *Gloria* sopstvenom ubici, zlu u sebi. Zlu samom. Personalni glas, glas pojedinca, postaje depersonalizovani urlik iz megafona ili s razglasne stanice, postaje kopija kopije, glas bez svojstava. Pretpostavljena i očekivana Himna duhu, postaje masovka banalnom zlu, plakat za neki od mnogobrojnih, prošlih i budućih svetskih “izama”.

Na kraju, međutim, nije kraj.

Sledi kratka, efektna *Coda*. “Muzičari”/glumci ostavljaju na stranu svoje maske, jednim gestom svlače kostim i staju na proscenijum. Ovo je bila “samo muzika”, kažu. Sutra će biti život sam.

Pisac koji je ovo napisao umro je od raka 1997. Ime mu je Saadalla Vanus. Za života bio je zaštićen. Mrtav, on je i nadalje nedodirljiv. Dodirljivi su samo oni koji se odluče da njegove komade igraju.

Jedna verzija ovog komada odigrana je na sceni Instituta za dramsku umetnost u Damasku. Igrali su je amateri, čak ne ni studenti ovog Instituta, režirao je amater, stranac. Igrana je u prevodu na engleski tako da su je mogli pratiti samo stranci i domaći boljeg obrazovanja. Predstava je napravljena malim sredstvima, igrana je u maloj sali, za malu publiku. Tako je bila obezbeđena njena bezopasnost.

Poneko od gledalaca u sali postavio je pitanje: da li umetnost može da promeni svet? Pitanje je glupo i “snobiš” a odgovor je poznat: Ne može. Glumci van pozorišta su već odavno bolji od onih u pozorištima; scenarija za predstave koje se igraju u životu, bolje su napisane i režirane nego one u teatrima; zapleti manje predvidljivi, zapleti savršeni i neverovatniji, a sredstva “pozorišne tehnike” u ovim živ(otn)im komadima daleko sofisticiranija, moćnija i opasnija.

Mogu se pratiti na CNN-u, *live*.

Demonstracije

Zvuk se privlačio polako, nečujno. Ali je postao uznemirujući još pre nego što se tačno moglo razaznati šta se zapravo čuje. Ljudski glasovi obojeni besom uvek su uznemirujući. Bilo je to u nekoliko minuta pre 9 ujutru.

Najpre su se glasovi čuli kao zujanje udaljenog roja a onda sve više i više izdiferencirano. Glasovi su najpre bili muški ali vrlo mladi, osenčeni smehom. Dolazili su iz male ulice, one gde se nalazi obližnja gimnazija. Iza ovih, istim putem stigao je drugi roj, opet u brzom *crescendu*, opet sa čujnom nijansom veselosti. Glasovi su bili ženski, piskavi, visoki, takođe veoma mladi. Ispred ovih grupa, muških i ženskih, čuo se glas muškog predvodnika. On je diktirao ozbiljne slogane protiv rata, protiv bombardovanja, protiv agresije i protiv zemalja i njihovih vođa koje isprobavaju novo oružje na nedužnima. Dečaci i devojčice ponavljali su modele u istom ritmu, imitirajući intonaciju predvodnika.

Ovo horsko vikanje đaka je, bez obzira na veoma ozbiljan, čak tragičan povod, bilo pomešano s nijansom neozbiljnosti, haotičnosti i igre. Iznenada stečeno dečje pravo na malo nevaljalstvo - (nema škole!).

Grupe su nastavile da nailaze jedna za drugom, u skoro pravilnim razmacima, tokom celog tog prepodneva, 19. decembra 1998. Bilo ih je sve više. Slivali su se niz razne ulice. Na samom početku delovali su sasvim spontano, nesređeno, ali uskoro su se pojavili policijski motocikli i automobili, mali otvoreni kamioni sa kamerama i policijska pratnja, predvodnici grupa koji su u rukama držali slogane ispisane pisaćom mašinom ili kompjuterom, a u prvom redu grupe pojavili su se, na brzinu, rukom ispisani transparenti. Posle prvog sata u kojem su se mogli videti samo đaci i studenti, pojavila su se i drugačija lica i glasovi, stariji, mnogo oštrij, ljudi i žene, nalik na one zaposlene u nadležtvima, ili na Univerzitetu.

Ovo su prve demonstracije u Damasku posle dvadeset i osam godina.

Niko nije znao da će ta subota, prva posle američko-britanskog bombardovanja susednog Iraka i iračkog naroda, biti ispunjena masovnim uličnim protestima koji će se produžiti daleko po podne, i koje će, izgleda, daleko prevazići takozvano kontrolisano okupljanje. Niko to nije znao a, čini se, ni oni na čije adrese je protest bio upućen.

Na ulicama se sa svih strana orilo isto: solo – hor, solo – hor, solo – hor. Takvih solista, predvodnika je mnogo, isto koliko je i grupa koje mu odgovaraju; svaka poruka protesta ima svoj ritmički obrazac, svoju zvučnu ritmičku šaru. One se, zajedno sa maramama, kapama, pokretima ruku stisnutim u pesnicu, ispisanim papirima istrgnutim iz školskih

svezaka, ali i sa ljutitim muškim gestovima, i ponekom trakom povezanom oko čela – znakom islamskog opredeljenja onoga ko protestuje, sa ponekim Koranom koji je zauzeo mesto transparenta – sve se to mešalo u moćnu i opasnu kašu ljutnje, besa, starih i novih potisnutih osećanja, nataloženih a neizgovorenih nezadovoljstava, u ogromnu vrelu emocionalnu lavu, sposobnu da potopi sve pred sobom.

Do podneva su se iz svih ulica slile reke ljudi i zgusnule oko jednog od gradskih trgova. Ne najvećeg. Masa je ispunila ne samo taj manji trg već i sve prilazne ulice, ispunila je udubljenja koja su inače nevelike zelene oaze, balkone, terase, krovove zgrada koje su trg uokviravale. Svi su izvikivali slogane zajedno, mnogobrojni predvodnici sada su se pretopili u jednog koji je preko moćnog ozvučenja ujedinjavao sav sliveni narod.

Kompletna zvučna slika je počela da se menja nakratko iza toga, kada su sa glasovima počela da se mešaju sirene. Najpre jedna po jedna, retke. Sledeća sirena zaličila je na policijski automobil. Sve više policijskih sirena. Za njom se začula ambulanta kola. Pa sve više ambulantnih kola, sve više ambulantnih kola, sve više policijskih kola i sve više vatrogasnih kola.

Buka je bila ogromna, policija, ambulanta kola i vatrogasci su sirenama tražili prolaz, šoferi privatnih automobila i taksija su pritiskali besomučno sirene objavljujući da će odmah da se sklone, ili da nemaju gde da se sklone, ili ne znaju kako da se sklone. Saobraćajni milicioneri su urlali, puklo je poneko stop-svetlo ili šoferšajbna od naglog kočenja, niz ulicu su stizale još neke zakasnele grupe onih koji su protestovali izvikujući slogane, pojavila su se i zelena vojna vozila, vrlo nervozno i preteći škripeći gumama.

U to vreme preko ograde Američke ambasade na demonstrante je bačen suzavac, dva “heroja” su savladala visoki, ravni zid zgrade, s krova iste zgrade skinuta je a zatim spaljena američka zastava, i spolja i iznutra uništena rezidencija američkog ambasadora, ozbiljno oštećen deo Britanskog saveta i uopšte desilo se mnogo toga što će teško ili nikako biti zaboravljeno.

U petnaest sati i neki minut, dok su ambulanta i vatrogasna kola još besomučno išla gore-dole niz glavnu ulicu, dok su sporadične grupe ljudi, tapšući i izvikujući slogane još išle gore i dole, u trenutku dok je saobraćajni krkljanac bio na vrhuncu, ođeknuli su teški topovski plotuni u basu.

Dvadeset i četiri teška udarca topa ođeknula su nad gradom objavljujući početak svetog meseca ramzana.

Pola sata kasnije, s prvim kosim zracima, sunce je padalo za krošnje, počelo je da se nazire zatišje.

Ritmovi izvikivanih protestnih parola praćenih udaraljka i dalekim glasovima, čuli su se sporadično i tokom večeri. Ali sve ređe, sve ređe. Poslednji zvuk udaraljke “ta-ta-ra-ta-ta” začuo se tokom noći, kao zakasneli ođek, izronio odnekud iz potpune, veoma kontrolisane tišine.

To što se na satelitskom televizijskom programu moglo videti u direktnom prenosu da je u 17.40 započelo četvrto večernje bombardovanje Bagdada, nije međutim uticalo da se ponovo pojačaju glasovi protesta. Posle sasvim jedinstvenog odobrenja vlasti da se protest, i to ovako masovan, održi, nad Damaskom je sada, bespogovorno i bezuslovno, imao da zavlada red.

Izvanredna kakofonija

Gledajući s balkona press centra nebo osvetljeno eksplozijama i plamenom, Kristijan Amampur, ratna reporterka CNN-a, prenela je gledaocima širom planete svoj utisak da je nad Bagdadom “kakofonija ogromna” i “da je izvanredno iskustvo nalaziti se u Bagdadu u tom trenutku”.

Bombardovanje je započelo u trenutku kad i popodnevna molitva na prvi dan ramadana. Dok je o tome izveštavala, ova novinarka delovala je iskreno zadivljena.

Kakva kakofonija!

Pet devojaka

Bilo ih je pet studentkinja arapskog jezika na privatnom usavršavanju u Siriji. Iz nekoliko različitih gradova u Srbiji, i same su bile različite.

Pitam se zašto su iznajmile stan toliko blizu ambasade? Da li su im nedostajale majke?

Predveče 24. marta 1999. otišla sam do njihovog malog stana u suterenu, kod mojih privremenih kćeri. Telefoni su im bili skupi pa su s roditeljima razgovarale retko, a i kad jesu, roditelji nisu previše objašnjavali političku situaciju u zemlji i držali su ih podalje od zla koje se spremalo. One same gledale su arapsku televiziju, ne preterano zainteresovanu za tokove pregovora u Francuskoj i vežbale jezik zbog kojeg su i došle u tu daleku zemlju. Zato me je pet devojaka gledalo zapanjeno kada sam im te večeri rekla da počinje rat.

U Damasku je bilo sasvim obično veče, napolju su ljudi hodali polako a govorili glasno – kao i obično. To "kao i obično" užasno je bolelo. Pet devojaka iz pet gradova Srbije gledale su me zacakljenih, širom otvorenih očijum. Nisu znale čak ni pitanja da postave. Pitanja na koja ja ionako ne bih znala odgovor.

U trenutku kada sam u povratku otvorila vrata od stana, voditelj večernjeg programa vesti BBC-ja objavio je poletanje aviona.

Oči

Gledam u njih dok sedimo na trosedu i piljimo u ekran. Dolaze k nama da gledamo satelitski program na kojem se, s monstruoznom preciznošću može videti razvoj NATO intervencije na SRJ.

Slika eksplozije u daljini meša se sa glasom TV novinara čija povišena intonacija ne dolazi od njegovog uzbuđenja ("...noćas je Alijansa pogodila ciljeve...") nego od veštog rukovanja (manipulisanja) ravnodušnošću nevidljivog gledaoca.

Njih pet što pored mene sede ne spadaju u one ravnodušne. Njih pet se sve ovo tiče. Njih pet što tu sede nečija su deca.

Gledam kako im se oči klizaju na gomilama suza dok se na ekranu TV aparata vije crni dim, i sleže prašina po drveću i beživotnim telima. Gledam kako im se mute oči pa se od debelih kaplji više ne raspoznaje jesu li plave ili crne. Gledam i u oku jedne vidim lice, verovatno majčino. Čini mi se da je iz Čuprije. Ili Alkesinca. Ili Novog Sada. Ili je možda iz Beograda.

Na pravoslavni Uskrs 1999.

Telefon je zvonio kratko. I rano.

Dolazak je bio brz. Susret se odigrao na ulaznoj kapiji. Zagrljaj je bio tvrd. Bez gledanja u oči. Pritisak obeju ruku bio je dopunjen drhtanjem celog tela. I prejakim mirisom ogromne količine cveća.

Sve je bilo kratko sem trajanja tog nemog, bezglasnog zagrljaja.

Kada su se teška metalna vrata najzad zatvorila ostala sam s rukama punim pogužvanog cveća. I sa levim ramenom potpuno mokrim od suza.

Između mene, žene ambasadora zemlje pod sankcijama i bombama, i nje, one iste na čijem smo rođendanu bili, žene ambasadora zemlje koja je uvela sankcije i bacila bombe, stajala je neprobojna državna zabrana ma kakvog kontakta.

Da li smo kontaktirale? Da li smo kontaktirale tada, u nedelju na pravoslavni Uskrs 1999, kada je ta protestantkinja došla na vrata sa cvećem? Da li se to zove kontakt?

Vreme je tog dana bilo sunčano, ručali smo napolju, ne progovorivši skoro ni reč. Ipak, moje levo rame nikako nije htelo da se osuši.

I danas je potpuno vlažno.

Pitaš me šta radim?

Pa eto, nekad gledam televiziju, retko i to samo onda kada je neki direktni prenos: kada je neko iščekivanje, neka politička neizvesnost i napetost, kada negde nekog bombarduju, ili kada ispituju nekog predsednika države o njegovim nepodnošljivo ličnim stvarima, takođe i kad je koncert koji se odnekud iz sveta prenosi. Opet *live*.

Ponekad, stojeći na balkonu upijam tišinu. Jer, kada utihnu bombe, glasovi demonstranata i ratnih reportera, onda se, odnekud iz ulice ili nekog obližnjeg dvorišta, mogu uhvatiti visoki, udaljeni dečji glasovi u igri, tanka cika i smeh. *Live. Life.*

ZIMA PUNA SNOVA

O snovima

Ovde se spava duboko kao da se čovek preseli, a san kao kačamak, samo providan.

Istočna svetlost lagano ulazi pod očne kapke, razvlači se u testo, lepi se za krajeve, a tanko vlakno od brašna i vode bešumno puca.

Pakujem noćni prtljag, putujem natrag, a gde sam bila? - ne pitaj.

Beograd, fatamorgana

Počelo je po lepom vremenu. U kasnu jesen 96.

Sada, padaju kiša i sneg, promenilo se godišnje doba. Nagnuta napred čekam da ugledam Beograd na TV ekranu. Onda vidim veliku masu sveta pod kišobranima, u stvari, vidim samo veliku masu kišobrana. Na svakom kišobranu presijava se jedna ulična svetiljka, rukavi kaputa što vire ispod kišobrana sijaju se od kiše.

U mojoj sobi u Damasku otvaram kišobran.

Pada teška kiša.

Istog dana u Damasku

Jutro je sunčano. Kasnije se navlače oblaci, još kasnije grmi, još kasnije počinje kiša, a onda, uz tutnjavu i uznemireno trčanje prolaznika - grad.

Kiša, u stvari, povremeno pada već više dana. Voda! Voda je ovde nafta, sloboda, pobeda, raskoš.

Ali zemlja nekako ne ume da popije svu tu vodu, voda se skuplja po ulicama, prave se bare, ljudi izbacuju vodu metlama, gomile blatnjave vode koja se zaustavila u haustorima.

Tek posle kiše, lišće dobija zelenu boju i grad se sasvim menja.

Ovaj grad inače nema osnovnih boja. Tu su samo nijanse, tonovi, preliv, izmaglice, a svaka od boja pomešana je sa sivom.

Sada, nakratko, zeleno je zelenije, žuto, žuće, belo (kamen, na primer) belji, siva skrama se razlaže i osnovna boja probija na površinu. Sve se pere; drvene zelene šalone, krošnje, mermerom ili kamenom popločana dvorišta kuća, asfalt, cipele prolaznika...

Ali nikad, čak ni sada, vazduh ne postaje potpuno providan i bistar.

I kada pada kiša, ne čini se da je pala.

Ne otvaram kišobran.

Praznik u tišini

Na Svetog Savu 1997, u Damasku je pao sneg.

Nikakav doduše. Poneka pahulja u masi kišnih kapi.

Dva dana ranije počeo je da duva vetar, a to se zove zima.

Ujutru rano na Svetog Savu, videla sam na ekranu: Patrijarh je prošao Beogradom, uz njega još ogromna reka ljudi, ali ni u podne još nisam znala da li su prošli Kolarčevom ulicom gde već danima stoje studenti. Takve su vesti - čuješ nešto važno, ali ne i ono drugo, znatno važnije, bez čega ono prvo ne vredi mnogo.

Ipak, rekli su, verovatno nesvesni šta su rekli, nešto mnogo važnije čak i od vesti same. Patrijarh je prošao Beogradom “u tišini”, rekli su “u tišini”.

Užasno mi se obradovala duša kada sam čula to “u tišini”.

Pozorište Al Hamra

Nekoliko stepenica naniže, s glavne ulice. Tako se silazi do pozorišne sale Al Hamra. I gledalište, od oko 400 mesta, spušta se naniže prema bini. Crne bočne zavese ofucane, svetlo škiljavo. Ružno, neprijatno mesto. Ali tu se može ponešto videti. Na primer, poneki veoma dobar koncert, gostovanje ili, dugo spremana baletska đaćka predstava (*Krcko Oraščić*).

Ali i samo mesto najviše voli da služi kao pozorište. Zato, kao da se preobrazilo kada se pojavila francuska pozorišna trupa (odakle li je bila? kako li se zvala?). Igrali su Čehova *Tri sestre*. Portabl. Moderna predstava, bez breza, bez ruskih oficirskih uniformi, lepih ženskih kostima i prozora iza kojih veje veštački sneg.

Tri sestre su tri ružnjikave glumice, naročito je Maša neugledna. Mršava, smaknuta - a ljubavnica. Veršinjin ćelav, obrijan do glave. Olga zaposlena i frustrirana, Irina se izazovno služi svojim dečje-devojačkim nogama. Baron je ružan, mali, krivonog, Andrej - bednik i slabić sa uvek stisnutim kolenima.

Povremeno promakne poneka jedva naznačena koreografija. Tri žene, tri čoveka, zajednički korak napred, nazad, glava, ruka...

Predstava je siromašno opremljena, scenografija se sastoji od jednog dugačkog stola, nekoliko kancelarijskih stolica, nekoliko skromnih rekvizita, kao kod Grotovskog. Buket plastičnog cveća, flaša i nekoliko čaša, pomorandže, stara odeća... A sneg, požar i sve dugo naznačeno je tek ponekim znakom.

Činovi počinju tako što se jedna zavesa otvara i zatvara. Na žici sa gajkama. Zvuk tog poteza je uzbudljiv. Znači: počinje. Znači: završava se. Muzika je izabrana pristojno. Preseljava stvar na neko imaginarno mesto.

Ne samo zato što je na ne-ruskom (francuskom) jeziku, ali je čitava predstava ne-ruska, to je osnovno što je pretrpelo, iščilelo.

Deca, đaci francuske gimnazije u Damasku koji su ispunili veliki deo sale, pri izlasku izvikuju trčeci niz ulice: “*à Moscou, à Moscou!*”.

Odavde gledano, sa ove geografske dužine i širine, sa mesta sasvim drugačijih duhovnih koordinata i sužene, naročito ženske individualne perspektive, razumevanje čežnje je veliki zadatak. Čežnje za velikim nedostižnim mestom, za mestom gde se završava beskraj vremena i dosade, gde počinje neki drugi, puniji život... *À Moscou!*

Da li je ovo bila beleška o francuskom gostovanju, priča o predstavi, o zapuštenoj pozorišnoj sali? Ili o razumevanju čežnje?

Ili o nadi i snu?

Oblog od tišine

Imam običaj da oko sebe pravim oblog od tišine.

Tišinu ovde proizvodi odsustvo meni poznatih glasova, meni poznate buke, kapi kiše po simsu mog beogradskog prozora, koraci mojih komšija, neartikulisani glasovi drugih komšija što dolaze iz svetlarnika.

Ovde svih tih zvukova ima, i koraka, i sirena automobila, i glasova (masa), i komšija, ali ipak je tišina.

Ta tišina se možda zove samoća.

U njoj - tišini - odjekuje svaka reč.

A kako tek odjekuje kad ih nema!

Loše vesti

Javlja se loman glas moje majke.

Nema te reči koja mi jasnije govori i znači nego što je to loman glas moje majke.

Glas počinje od nekog visokog tona, zastane za čas, onda polako stane da klizi naniže, kao kišna kap niz okno.

Sećam se pukotine u glasu mog oca. Tada mi je njegov glas zvučao kao dvoglas.

Još je vlažan malter što povezuje napukli očev glas, a što iz velike daljine putuje kroz moje sećanje.

Slušala sam u glasovima oca i majke, uglavnom tonove, titraje, lelujanje vazdušnog stuba, lepljivost i vlažnost - stvari toliko efemerne, nedodirljive i nedokazive.

Sada kada se javio loman glas moje majke, još niko ništa nije rekao a ipak, izvesno je, vesti su loše.

Smrt

Majka mi javlja da je umro D.

On je moj najstariji drug. Iz detinjstva. Drug koji me je naučio toliko toga. Na primer da se grip najboje leči jabukom isečenom na sedam delova. Kada se pojede svih sedam, bolest prolazi kao rukom odneta.

D. je dolazio i zvonio na vrata. Njegov dolazak je uvek bio radostan čas za kuću. Uostalom, tada i nismo imali telefone kojim bi svoj dolazak najavio. Gledali smo televiziju i šalili se. Imao je neki meki humor. Govorio je “francusko” kotrljajuće r. I po tome se razlikovao od drugih.

Zaposlio se u fabrici eksploziva odmah posle studija. To je bilo tako različito od njegove prirode. Za sebe je govorio da je sapundžija. Druga reč za inženjer-tehnolog. Bio je običan pristojan čovek, poštena tehnička inteligencija. S mnogo pročitanih (ne-tehničkih) knjiga u glavi. I s jednom posebnom: *Mali princ*. Sada kada je već kasno, mislim na D.-a kao na Malog Princa. Ovaj svet nije bio njegova planeta. Iako je sve uredno odradio. Studije, vojsku, ženidbu, porodicu, ćerku, zaposlenje, privatni biznis.

Kada je kao student putovao u Finsku pisao mi je odande razglednice i donosio male poklone, najčešće šarene hartije.

Poslednji put videla sam ga dve godine pred smrt. Bio je drugačiji nego pre. Nekako bezvoljno i teško je govorio. U trenutku sam pomislila da je možda zapao u alkohol, (suviše “rrrakijice”) ali nisam imala nikakav dokaz o tome.

Sada kada ga nema, želim da govorim o njemu. Da li iko hoće da čuje nešto o tome?

Mi uopšte ne znamo ko sve u nama boravi. Sve do trenutka kad nas taj neko ne napusti. Tada vidimo prostor koji se upraznio. I tada se sami začudimo koliko je mesta u nama, koliko mnogo mesta i koliko gusto naseljenog prostora. Prvo punog a onda praznog.

Odlaze

Prekidam sve, da upalim kandilo. (Kao da ga sve češće palim!)

Odlaze.

Ovde svaka vest stiže odozgo, ruši krov i pada punom težinom, kao stena, usred večeri.

Stajem nema naspram zida, vidim samo zid, i drhteći jezik plamička kandila. Odlaze.

Vest se stropoštava, lomljava je ogromna, ali ostaje bez zvuka.

Kažem kratko da, okrenuta zidu.

Da mala svetlost kandila ne treperi rekla bih, mrak je.

Tišina je, samo pucketa ulje. U tišini vest se vidi cela, gola. Strašna.

Odlaze.

Popunjavanje

A onda se na mesto prvog D. uselio drugi D. Teško bi se moglo objasniti kako se to desilo, tek postao je »drug iz detinjstva«. Iako, sasvim pouzdano, on to nije bio, niti je mogao biti. Naša su se detinjstva odvijala na veoma udaljenim krajevima sveta. Drugi D. nije govorio "francusko" kotrljajuće rrrrrrrr već neke čudne diftonge, nije bio inženjer nego lingvista, nije pio rakijicu nego konjak i ponekad, mnogo ređe, votku, u životu je radio ko zna šta sve ali je svakako bio profesor Univerziteta u Jerevanu i učesnik revolucije za nezavisnost Jermenije. Uopšte životna putanja drugog D. vodila je daleko od tihog, skoro ženstveno-nežnog puta prvog D.

Sada kada onog prvog nema već više meseci, želim da kažem da je njegovo mesto popunjeno. Drugi D., a da o tome uopšte ništa ne zna, igra ulogu prvog i ponekad se verovatno pita: zašto li me ona samo tako gleda?

Profesor

I profesor Srejović je ovde. Videla sam ga s balkona. Išao je onako, malo poguren, ali čvrst.

Možda je i tačno da je umro, ali nije na groblju u Kragujevcu. Ovde je, verovatno nešto iskopava. A ovde ima toliko toga da se kopa, na svakom koraku, pod zemljom čitava ljudska istorija.

Njegov posao je zemlja i ono što ona krije.

Profesor – preistoričar, uopšte se ne boji večnosti.

UZ PUT

S jedne strane uz put

S jedne strane, u valovitom tlu, plitke terasaste stepenice, useci, urezi u zemlji, spremni za pošumljavanje, sađenje vinove loze ili zimzelena.

Pored puta, nanizane jedna uz drugu, kućice-šatori koji prodaju sezonsko voće, lubenice, narove, lešnike, sok od kupina, med.

Pored modernog, urednog, širokog i dobro asfaltiranog puta kojim jure automobili i kamioni višetonci, kućice su građevine od letvica, krpe, asure, kartona i ostataka zardale buradi.

A Solomun sazida...Tadmor¹ u pustinji u zemlji.

Prva Knjiga o Carevima, 9;18

Put

Putovali smo u Palmiru.

Petsto kilometara u oba pravca. Napolju pustinja, drum potpuno prazan, za dva dana srećemo jedva pedesetak vozila. Put je najčešće kao izvučen lenjirom. Podseća na neke afričke granice povučene u kabinetima ministara odbrana i predsednika država. U oba slučaja, i drum i granice, sasvim su neprikladni ovom podneblju. Ovde ništa nije ravno. Harmonija nije u istom već u monotoniji malih različitosti.

Držim nos priljubljen na staklo, kako bih što manje videla staklo i kola, i što više izbegla “safari” doživljaj. A što više videla stvari kakve jesu.

U daljini retki šatori - kao suve mahune - razbacani po ogromnom prostranstvu. Kao da će svakog časa da odlete.

---

¹ Današnju Palmiru, nekadašnji Tadmor nije sazidao Solomon.

Rimski Grad Palmira

Palmira je nekad, pre dve hiljade godina bila rimski grad.

Veliki rimski grad usred oaze - oaza usred velike Sirijske pustinje. Ovde se krije nešto izrazito suprotstavljeno. S jedne strane simetrija, red i čvrstina u rimskoj arhitekturi (i kulturi), i s druge, totalna asimetrija, nered i trošnost arapske, nomadske kulture.

Šator

Šatora u pustinji ne bude mnogo na jednom mestu. Obično samo jedan. Ili možda dva, ali ne više. Šator je “građevina” sa krovom od tkanine-ćilima i “zidovima” od ćilima, sa vratima od ćilima, sa “nameštajem” od ćilima. Unutra, ćilimi su svuda po zemlji. Na njima se sedi, spava, jede, pod ćilimima se provodi noć. Neki, “luksuzniji” šatori ograđuju neku vrstu krpenog dvorišta. Kolje na kojem je raširena tkanina slična juti. Ili možda opet ćilim. Ponekad se može videti konopac na kojem se suši veš – veš boje zemlje i kamena. Svakako sve je jedne iste boje. Boje suve zemlje prošarane kamenjem. I šator, i tlo, i tor. I stada ovaca.

Uz svako stado ide po jedan pastir. Često, pastir je dete.

Ovce se vide izdaleka. Mlade su bele, ili crne, one starije su opet boje zemlje. Od njih će kasnije opet postati ćilimi.

Šatore na putu za Palmiru dele velike razdaljine. Između njih nema ničega – sem zemlje. I stada. Suve zemlje i stada boje zemlje.

Na prvi pogled pejzaž miruje. Kao fotografija. Miruju sedimentna brda po horizontu, miruje kamenje, ništa se ne kreće. Čak i ovce mirno drže glave sagnute, što bliže retkom rastinju.

Ipak, mnogo je sitnog kretanja: jedna žena u daljini grabi preko praznog prostora – od jednog šatora ka dugom. Korak joj je, vidi se i pored udaljenosti, krupan, uvećan tamnom bojom duge haljine.

Jedna ovca prelazi drum. Polako. Iz jednog stada u drugo.

Kamenje

Kamenje je svuda razbacano. Ipak, pored puta (da li samo pored puta?) uočavaju se izvesne male kupaste građevine sastavljene od nekoliko nevelikih kamenova. Neka je građevina veća, neka manja. Ali u svakoj se vidi da je od čovekove ruke i namere. Šta li znače, šta li obeležavaju te kupice? Nijedna nije ista, ali svaka predstavlja mogući početak nekog zida, ograde, kuće ili kule, bedema. Ili je prosto znak, poruka? Pismo sledećem pastiru?

Sunce

Iako je februar sunce je moćno. Sunce od koga se ne možeš sakriti, koje je stalno na temenu, u kosi, naročito u očima, od izlaska do zalaska. Nezaobilazna, neprekidno prisutna činjenica života. Svetlost i senke stvaraju veliki kontrast. Kontrast u toploti i boji, a prelaz između njih ima veoma oštru, grubu, skoro bolnu ivicu. Ako se senka i sunce sreću na ruci, ruka se cepa napola, onaj deo koji je osvetljen gori i bridi, onaj koji se sakrio u senku kao da ga nema, utrnut. Tamo gde se seku ta dva osećaja, tuda ide bolna granica.

Kada nema sunca iznenada zavlada jaka, oštra hladnoća. Često mraz.

Noć u pustinji.

Ovce

Do Palmire se dolazi kroz polupustinju. Nekad, kažu, od Palmire pa sve do Bagdada put je bio oivičen palmama. Sada je to teško poverovati, sada kada se do Palmire, ni sa severne ni sa južne ni sa zapadne ni sa istočne strane ne može drugačije nego kroz kamen i suhu zemlju. Kroz zemlju po kojoj, i danas kao i tada, nomadi teraju svoja stada.

Nomadski šator tako predstavlja početak, ćeliju života u pustinji. U njemu živi nomadska porodica i stado. Oni su u simbiozi. Ovce s kojima su pod istim krovom živeli, ljudi kasnije zakolju, njima se hrane, od krzna prave do zemlje duge kapute, neophodne protiv pustinjskog ledenog vetra tokom zime, a od ostatka vune ćilime koji onda postaju pokrivači i jastuci, krevet i sto. Tako se stvara neka čudna, neraskidiva ljubavna zajednica. Čovek i ovce.

(Sećam se scene iz filma, ili dokumentarnog TV programa, gde Arapi "na privremenom radu" u Zapadnoj Evropi, u kadi svog malog stana u radničkom naselju, uz prisustvo cele porodice, kolju i deru svoju ovcu, nekako smireni i srećni što to čine, s uverenjem da i ovci svakako mora biti milo da dâ svoj doprinos njihovom ritualu.)

Toliko o ovcama.

Dečaci

Sedimo u restoranu u Palmiri koji se zove (a kako bi inače?) “Palmira Restaurante”. Prazan je potpuno, jedini smo gosti. Izlazimo iz kola, kelneri sede na stepenicama ispred restorana, čekaju najavljene goste, unutra sva svetla plamte, gore i dve male furune koje uspešno temperiraju ogromnu prostoriju.

Jedemo - uvek ista arapska jela, nekad bolje nekad slabije spremljena. (Ovog puta dobro, domaćinski.) Kelnera je mnogo, jedan od njih ljubazno nam greje pljosnati arapski hleb u vidu hlebnih palačinki na sulundaru od furunice, pritiskajući ga sa oba svoja dlana. Deca se malo mršte na taj postupak, mi stariji ne. Hleb je tako zgrejan još ukusniji.

Jako nam je prijatno. Smejemo se, deca se zacenjaju od smeha. Uče jedni druge rečima kao što je šljiva. Celo veče odjekuje “kako se kaže?”...

Napolju je mrak. Iznenada odnekud izranja grupa dečaka. Između osam i dvanaest im je godina. Povezani su do očiju arapskim maramama, u “palestinskom” vojnom kostimu, sa noževima oko pojasa. Promiču pored prozora restorana u kojem smo jedini gosti u velikoj praznoj sali, dok jedemo humus, muhamaru, tahinu i kebab. Dečaci deluju zastrašujuće, deluju kao smanjeni ljudi, toliko su ljuti i toliko opasni, njihovi noževi su pravi, nimalo igračke, njihove oči ispod marama oštre, nimalo dečije, njihova grupa čvrsto spojena, povezana, pojavljuju se naglo ali korakom, ne trkom, nimalo dečije, približavaju se iz mraka nimalo nalik deci.

Za stolom se i dalje, uz smeh, propitujemo “a kako se ono kaže šljiva”.

Boje kamena

Huran² je posut je crnim kamenjem. Čudnim, nekad izuzetno velikim, mrkim, terenu ne pripadajućim, kao odnekud donetim kamenjem. Kamenje je bazaltno, crno, nestvarno. I sasvim beživotno.

Da li je uopšte moguće razmišljati o “živom” kamenju?

Neki kamen obraste u mahovinu, neki je porozan, rupičasat, u unutrašnjost može da se smesti crv, gusenica, ili odavno da boravi fosil. Ako kamen može biti stan za život, onda kao da ni sam nije sasvim mrtav.

Nasuprot ovom, crno kamenje Hurana je sasvim mrtvo. Kameno kamenje. Ovo kamenje je desetinama kilometara unaokolo ravnomerno razbacano, sve do horizonta. Na sivobraonkastoj, povremeno crvenkastoj, plodnoj zemlji, kao da je odnekud popadalo, kao da je padala neka kamena kiša, ili krupna so – isto kamenje. Kao da je neko ceo Huran posolio s neba.

Naučnici znaju da je to delo vulkana iz ne tako davnog doba, ali taj podatak skoro ništa ne menja u pustošnom osećanju pri pogledu na nezvane mrtve goste.

Kako se ide više prema jugu, crno kamenje postaje sve organizovanije. Ono više nije samo posuti mesečev pepeo, ono počinje da se slaže u zidove, međe, brane, ograde između kuća, da oivičava male parcele crvenkaste plodne zemlje. Zidovi su sve viši, brojniji i moćniji. Sve dok ne izrastu u crni kameni grad.

---

² Ravničarska, plodna oblast koja zahvata jug Sirije.

Očuvani grad

Bosra mu je ime.

Ko zna kad je grad postao crn. I ko ga je prvi, crnog, sazidao?

Bosra je na najstarijem putu koji vodi od Sredozemnog mora do Mesopotamije, od Egipta do Crvenog mora.

Ko je dakle grad sagradio, ko ga je zatim branio i oslobađao, ko okupirao, rušio, ko ponovo gradio, ko ponovo rušio, ko ga pamtio a ko zaboravljao? Neki među njima se zovu: Aleksandar, Juda Makabejac, Irod, Hadrijan, Filip od Arabije, carevi Vizantije ... Ostali su bezimni, i mnogo, mnogo brojniji, ali se više ne mogu naći u istoriji.

A iza svakoga je ostao poneki kamen.

Najstariji deo današnjeg grada je ostao iza Nabateanaca. Crni kameni grad od crnih kamenova uzidanih u crnkasto kameno tlo i stene. Vrata ovog grada, ili Nabateanska vrata, sada izgledaju niska, ona su skoro dopola zatrpana zemljom.

Rimljani su kasnije hteli da podignu beli grad na crnom mestu. Pokušali su da usred crnog grada od crnog kamena, usred grada sa crnim zidovima, crnim ogradama i crnim dvorištima, proseku široke pravilne ulice i da ih oiviče stubovima od belog i ružičastog mermera. Gradili su – kao i svuda gde je Imperija stigla, kupatila, javne zgrade i, naravno, pozorište. *Scaenae frons* i stubovi pozorišta, sagrađeni su od belog i nežnocrvenog mermera donetog iz Egipta.

Još kasniji osvajači, krstaši na primer, nasrtali su na pozorište, ali su ga Arapi iz dinastije Ajubida neočekivano zaštitili. Sagradili su moćnu potkovičastu tvrđavu oko samog pozorišta, tvrđavu koja je napravila zaštitni prsten oko rimske građevine. Na taj način pozorište je postalo nevidljivo za oči onih što napadaju grad. Rupa pozorišnog amfiteatra, sakrivena iza zidova tvrđave i nepristupačna, tokom vekova se ispunila zemljom i peskom. Trebalo je sačekati sredinu ovog stoleća da je ponovo otkopaju. Tako, dvostruko ograđeno pozorište danas je najbolje sačuvano rimsko teatarsko zdanje u predelu Mediterana.

Tvrđava koja je čuvala pozorište ima crne tunele i još crnje katakombe, crne od dimova i vatri mnogih zavađenih vojski koje su tu bivakovale. Zdanje je građeno tako što je kamenje sečeno oštrim sekačem koji čini da blokovi savršeno naležu jedan na drugi. Visoki lučni stropovi, tamni nedostupni prolazi i duboka dvorišta, sva su sagrađena od jedan-na-drugi-dobro-prionulog mrkog kamena. Jedina svetlost stiže sa visokih plafona, iz otvora – prozora koji otvaraju mali vidik na veoma udaljeno nebo.

U širokom krugu oko dve centralne, sudbinom povezane građevine, teatra i tvrđave, leže obične stambene zgrade. U mnogima od njih se i danas živi. One su građene s manje brige. Kamenje je slagano bez upotrebe maltera. Kao da graditelj nije imao straha od ledenog zimskog vetra. Kamenje je prosto ređano jedno na drugo, pružajući mogućost retkom prolazniku da u trenutku kroz zid ugleda svetlost svetiljke u unutrašnjosti prostorije.

Međe i spoljni zidovi, zidani su samo slaganjem. Od ostataka, od malih kamenčića, sasvim neodgovarajućeg oblika. Zato su oni postali nešto nalik na tvrdu čipku, na porozni, rupičasti kameni vez.

U ovaj grad se sa južne strane ulazi kroz crna Nabateanska vrata, a sa zapadne kroz opet crna vrata što im je ime Bab al-Hawa, Vrata vetra.

Dve građevine u Bosri

Prva građevina je pravougaona.

Smatra se da je najpre zidana kao obična civilna zgrada a da je tek kasnije (u 3. veku možda) pretvorena u hrišćanski hram. Veoma je visokih zidova. Danas, prostor između zidova je sasvim prazan, čist. Nema nikakvih ostataka, ni podnih ploča, ni tragova zidanja, niti ikakvog rastinja i trave. Ničega. Tvrda utabana zemlja deluje uredno i glatko. Samo jedan čupavi busen našao je načina da kratko poživi, pustivši koren usred zida, na severnoj strani. Boja zgrade je žuta, braonžuta i veoma topla. Krova odavno nema. Na užem zidu stoji ostatak polukupole zidane od ciglica, uskih a dugačkih. S leve strane u kamen su usečena dva plitka krstića, gestom koji odaje da u ruci klesaća nije bilo snage.

Ovo je bazilika koja nema imena. Ovo su zidovi bez imena. A nekad je bila dom. Ovde je kaluđer po imenu Bahira, onaj koji je verovao u Nestorovu hristološku koncepciju o prirodi Spasitelja, jedne noći dočekao i ugostio dečaka koji će mnogo kasnije iz pustinje izaći kao Proroka Muhameda. Proveli su noć u razgovoru iako Bahira nije voleo kamilovodce i trgovce koji su karavanima svakg meseca dolazili iz Meke. Ovaj dečak je bio uporan u slušanju tako da ga je Bahira zadržao neuobičajeno dugo tumačeći mu Hristov život i muku. Govorio mu je i o nerazumevanju savremenika i crkve i o potrebi da se na svetu pojavi novi prorok koji će spasti Hrista.

Za tu noć vezuje se Prorokovo poštovanje nekih ideja hrišćanstva.

***

Na stotinak metara odatle nalazi se druga građevina. Jedna od najstarijih na svetu sačuvanih džamija. Datum nastanka prvobitne, više puta rekonstruisane građevine je 720. g. Pravougaona je. S krovom sasvim novog datuma. Sa zidovima na kojima se jasno vide mnogobrojna preziđivanja, u koji je ugrađeno mnoštvo kamenja, različitih oblika i različitog porekla. Kamenje je uzimano sa ogromne prirodne pijace kamenja koju su iza sebe ostavili nekadašnji stanovnici mesta, nabateanski, grčki, rimski. Odmah pored masivnih četvrtastih, i drugih valjkastih stubova, mnogo manje elegantnih, graditelji su postavljali kitnjaste, vitke, rimske, sa korintskim završecima. Toranj, minaret nad niskom građevinom, još uvek je četvorougaoni, pozajmljen iz vizantijske arhitekture. Ova džamija nosi ime Kalifa Omara, onog koji je zaslužan za pobedu nad Sirijom sredinom 7. veka a nalazi se na mestu sa koga je pobednički pohod započeo.

Obe građevine stoje i danas na maloj udaljenosti jedna od druge.

Prva potpuno nenastanjena (ako ne računamo onaj žbun), kao da u njoj ni ptica nema.

Druga živa, sa zarozanim tepisima, tragovima mnoštva bosih nogu, pet puta dnevno puna ljudi koji dolaze na biciklima, na magarcima i peške iz grada za koji bi samo neoprezan čovek mogao pomisliti da je skoro nenastanjen.

Grob Avelja, ako je to moguće

Do mesta se stiže kroz takozvanu vojnu zonu. To znači da se prolazi kroz check-point, gde kola preskoče gajtan ili žicu i prođu dalje praćena pogledom i pokretom ruke vojnika na straži. Drugi vojnici su tu, u blizini, u musavim šatorima, možda piju čaj, možda gledaju TV program, možda ni to.

Do mesta se putuje preko oštrog grebena, ivicom. S jedne i s druge strane su ogromna prostranstva mrtve žutine i beline. Mesto se zove Tel Nabi Habil što znači Brdo Proroka Avelja. Po obroncima Planine Hebron prosute su kosti mnogih zajedničkih rođaka, predaka muslimana, predaka Jevreja, predaka hrišćana.

Kain je ubio brata Avelja. To beleže sve stare knjige. Sledećih 40 godina Kain je nosio mrtvog brata na rukama, beleže neke knjige. Ako je to moguće, Kain je u međuvremenu razgovarao sa Tvorcem, ali ni on izgleda, nije znao da mu kaže šta da čini s telom mrtvog brata. Tada je Kain video dve vrane. Jedna je kopala kljunom zemlju, da bi u nju zatrpala drugu, mrtvu. Kain je učinio isto. Adam i Eva su to samo posmatrali. Jer do tada ni jedan čovek još nije bio umro, pa se Kain morao učiti od ptica.

Kasnije je tuda prolazio Aleksandar Makedonski. On je, opet po legendi, pronašao, ogradio i sačuvao Aveljev grob na kosini Planine Hebron.

Danas, mesto je prizemna široka zgrada u obliku ćirilicnog slova P, s popločanim dvorištem na čijoj sredini hlad pravi samo jedno razgranato drvo. U samoj zgradi, nalazi se mesto gde - ako je verovati - leži Avelj. To je zapravo, sedam metara dug sarkofag, iz jednog komada kamena, kažu, ali ne daju da se proverí, prekriven je zelenim pokrivačem. Veliki je Avelj.

Ovde sada dolaze i hrišćani i muslimani, manje suniti, šiiti mnogo više (mnoštvo autobusa iz Irana sa mnoštvom žena u čadorima), dok mesto čuvaju druží.

Vešti trgovci setili su se da ispred ulaza u dvorište mauzoleja otvore radnje pod vedrim nebom. Kombiji su puni stolova na sklapanje koji lako postaju tezge, i mnogobrojnih rolni materijala, šarenih ali uglavnom crnih. Iranke se skupljaju oko stolova-tezgi, kupuju po nekoliko metara materijala, koji za tili čas može postati nova haljina - samim prebacivanjem preko lica i glave.

Druzi

Druzi nemaju svojih drugih verskih praznika, sem jednog, Praznika žrtvovanja kojim slave spomen na Isaka i Avrama. Druzi nemaju poznatih svetišta i okupljališta. Ona se nalaze na ničim označenim mestima, bez nameštaja. Druzi se vode kao muslimani, podvrsta šiita-ismailita. I pored toga žene se i udaju isključivo između sebe, nikad nemaju dve ili više žena, veruju u seobu duša, ali tako da se samo njihove, duše druza preseljavaju. Uvek ih je oko tri stotine hiljada ili nešto više. Kad jedan umre, drugi se rodi. Druzi se ne šire, ne primaju nove članove u svoj krug i tako čuvaju tajnu. Oni znaju da samuju i uzdržavaju se od svega. Dele se na “telesne” i “razumne”. Prvi su obični ljudi, a drugi su oni koji su posvećeni u veoma složen filozofsko-religiozni sistem. Posvećeni ne mogu imati manje od četrdeset godina, ali među njima mogu biti i žene.

Druzi nose crno, tačnije crno i belo. Vrlo su uredni, čakšire su im od crnog platna, jako spuštenih turova, a košulje bele. Njihove žene nose dugačke crne haljine, s tankim belim maramama spletenim oko glave na način koji se znatno razlikuje od načina na koji se maramama povezuju ovdašnje žene.

Kada druzi rade u gradu, obično se bave uslužnim delatnostima, kao kelneri, na primer. Tada nose bele rukavice, osmehuju se, besprekorno se ophode. Uostalom, kako je uopšte moguće znati ko su druzi a ko ne? Oni primenjuju striktnu tajnost prema svim ne-druzima. Oni čak, da bi se zaštitili, i ako je to potrebno, mogu negirati i svoju veru.

Između svega ostalog drugog što kod druze čini tajanstvenim je i njihova uloga čuvara groba Aveljevog.

Biblos, a na moru

Biblos je luka, u stvari lučica. Malena. Polukružna. Toliko majušna da budi osećaj nežnosti. S jedne strane zatvorena (prtvorena) kulom-čuvarkom, s druge nevelikim pravim nasipom od kamenih blokova različitih veličina, boja i struktura, sakupljenih sa još starijih, sada srušenih građevina. Ipak, pačvork je dobro i čvrsto sklopljen.

Nekad, taj ili njemu sličan nasip, morao je zatvarati onu nadaleko čuvenu luku kroz koju je doplovljavao i otplovljavao iz Libana kedar, a iz Egipta papirus. Tu je morao biti silan metež, tu je sve moralo vrveti od lučkih radnika, trgovaca, ali i gospode. Utovar, istovar, glasovi, lupa platnenih jedara na snažnom morskom vetru.

Na samo nekoliko desetina koraka uzbrdo nalazi se grad. Grad? Maleno naselje. S jedne strane zaštićeno s više slojeva gradskog zida, čije ponovno građenje, podizanje, učvršćivanje posle više puta ponovljenog rušenja, samo svedoči o tome da se i te kako imalo šta čuvati u tom važnom mestu.

Najstariji nađeni ostaci naselja protežu se unazad na 5.000 godina pre Hrista. Neolitska zajednica skupila se na steni nad morem. S jedne strane mali zaliv, s druge visoke, visoke i moćne, gustom šumom obrasle planine. Usred čvrstog prirodnog platoa izbija izvor, a negde u dubini, pod nogama leži jezero, stvarno ili ne, nije moguće utvrditi, već samom činjenicom da se danas naziva "svetim jezerom, ili "svetim bazenom". Tako su oni najstariji tu sagradili svoje okrugle kamene kolibe. Danas su ove kolibe do krovova nasute zemljom koju je slagalo vreme. Otkopavaju ih arheolozi a po njihovim napola otkopanim krovovima hodaju retki turisti.

Ovde je sve puno vode. Slane i slatke. Uz more, stalno se nailazi na vodu, vodu toliko retku s druge strane veličanstvenog masiva Anti-Libana, na početku Sirijske pustinje. Nekoliko kilometara južnije, iz duboke pećine izvire reka Afka. Uz tu pećinu i reku vezana je legenda o Adonisu, sinu Kralja Biblosa, kralja rođenog u grehu. Na reci Afki Adonis se ljubio sa Afroditom, u njenoj blizini je bio usmrćen, tu je iskrvarilo njegovo telo, a danas njegova krv, kasno u zimu i u rano proleće, boji reku Afku u crveno, dok se oko vode širi tepih šarenih anemona.

Euzebije iz Cezareje ljutito je zapisao da se u ovom hramu posvećenom sramnoj boginji Afroditi – hramu koji nije ni na putu ni u gradu, već usred kedrove šume - priređuju bahanalije i čine mnoge nepodopštine, i da nema čuvara da blud spreči.

Hram u selu Kirbet Afka, danas je u ruševinama. Granitni stubovi, koji su nekad uz buku i graju nosača i tegljača putovali Nilom iz Asuana,

preko mora, do Biblosa a odatle uzbrdo uz reku, da bi bili podignuti u hramu poročne boginje, srušeni su naredbom Konstantina imperatora, posle navedenog Euzebijeovog izveštaja.

U ruševinama je danas živa samo jedna smokva. Za njene grane se i danas vezuju delovi odeće – posebno bolesnih osoba, žena, a pored reke ostavljaju da gore upaljene lojanice. Izgleda da oni koji to čine pripadaju svim grupama savremenog Libana, hrišćanima i šiitima-muslimanima, nastanjenim u blizini ruševina.

Da li su to činili i u vreme krvavog građanskog rata? Da li im je, dok su se međusobno ubijali, zajednički bio jedino odlazak u ruševine hrama boginje koju i jedni i drugi zovu neodređeno “Gospa od mesta”?

Oko Biblosa-ruševine sve podseća na večno kretanje, ciklični put smrti za kojom dolazi život: luka ima oblik ruku majke obgrljenih oko deteta; voda u dubini čini da se baš na tom mestu, na steni, sačuva živ buket starih četinara hranjen vlagom iz dubine; meštani i danas, u vreme Uskrsa i Božića, kite prozore “Adonisovom baštom”, u zemljanim loncima odgajaju brzorastuće semenje kojim slave novi život, rođenje i vaskrsenje Adonisa/Ozirisa/Hrista.

Čak i oko današnjeg, modernog Biblosa sve podseća na večno kretanje. Liban je do pre neku godinu ubijao sam sebe. A sada, čitava okolina, besomučno izrešetana rafalima, odjednom je počela ubrzano da se gradi. Investicije, gradilišta, plaže, zatvoreni klubovi, prostitutke iz nekadašnjih zemalja realnog socijalizma, okretnice, zagušeni autoputevi, visoke građevine od metal/staklo materijala, firme, čisti i prljavi poslovi... Život. Sve u kombinaciji sa ruševinama, zjapećim oknima napuštenih kuća, tragovima crnih jezika dima i vatre na belim kamenim fasadama.

Strana A, strana B

Iznenada, posetiocu iza leđa, rat se povampiri, usred leta i životnih radova. Određene ciljeve na strani A (Bejrut, Baalbek) zaspu rakete sa strane B (Izrael). Odmazda za neke druge granate poslate prethodno sa strane A na stranu B. Nekoliko sati cela zemlja je u mraku, pogođena je električna centrala. Nekoliko mostova, automobili u blizini. Nekoliko civila je stradalo, nekoliko desetina je ranjeno.

Već sutradan nastavljaju se investicije i prosperitet.

Crna rana na putu za Šaahbu

Oblo brdo kao da lebdi nad opruženom, kamenitom ravnicom.

Pri dnu brdo je crno, u sredini zeleno, sa belom krunicom na vrhu. Takvo je brdo – nespojiv kontrast.

Dole, u podnožju, s jedne strane kamioni i male mašine potkopavaju unutrašnjost brda. Otvaraju ga. Crni materijal koji se tu kopa, dragocen je i dobro se prodaje. Od njega se nešto proizvodi ali zapisničar nije zapamtio šta. Tamo gde se kopa to što se dobro prodaje, otvara se ogromna, strašna, potpuno crna i potpuno suva rupa. Rana. Ovo brdo ustvari je mehur stvrdnute, skamenjene ohlađene lave, zaspao vulkan, kome se vatreno telo ugasilo, osušilo i pretvorilo u izmrvljeni škrljac.

Do sredine crno i mrtvo, od sredine meko i zaobljeno, pokriveno svežom, zelenom, ćilimastom travom - takvo je to brdo.

Na njegovom vrhu stoji mala građevina. Bela, s kubetom, ni kuća, ni hram, ni stvarnost, ni san. Na vrhu brda, na nežnom i mekom zelenom tepihu, bela građevina u ranim satima je oblivena jutarnjom, mlečnom i crvenkastom sunčevom svetlošću. Građevina je daleko gore, izgleda sasvim blizu Neba. Belo na zelenom a plavo nad belim.

U svetlosti.

Dole, u podnožju brda je crno – duva nešto kao oštar vetar, kao da je i hladno, a kroz onu ranu, kao da proviruje Pakao sam.

PUT ZA DAMASK

O slučaju

Naglim zaokretom moj put vodi na Istok.

U knjižari kod Jugoslovenskog damskog pozorišta, pred sam put, otvaram prvu knjigu koja mi dolazi u ruke, otvaram je ma gde, na strani Slučaja i prvo što vidim nisu slova već nekakve crtice. Čitam, zatim, crticama obeležene reči. Crtice služe ili da preseku tekst ili da nešto podvuku? – u trenutku dok čitam još nisam načisto šta ove crtice znače, ali one mi privlače pažnju na **baš te**, podvučene reči. Jedna, a zatim dve isprekidane linije za koje još dugo ne znam da li razdvajaju ili spajaju ono ispred i ono što sledi, da li služe da podvuku, potcrtaju značenje, ili su tu – jednostavno - da privuku moj pogled.

Knjiga koju držim je časopis *Istočnik*, pesma koju čitam je Helderlinov “Praznik mira”.

U knjižari sam, rastresena, pred put, u džepu avionska karta Pešta - Damask, sankcije su, nema direktnog leta – ne znam šta čitam, ali to činim s osećanjem prisustva Putokaza.

I tada mi se prvi put čini da Put Za Damask nije samo put za Damask.

Vidim da mi taj kamen-putokaz, koji se pomalja sa štampane stranice, slučajno otvorene, nešto govori. Pokušavam da dokučim ali i dalje ne razumem. Pokušavam da čujem ali ne čujem, zaglušena sam bukom avionskih motora. Stižem samo do početka.

Prvi korak.

Mnogo kasnije, u Damasku, pažljivim, tihim hodom, prilazim istom tekstu, ponovo. Ni tada još moj sluh nije spreman da stigne do teško dokučivog Mira na Praznik. Do čitanja s razumevanjem stižem mnogo kasnije, negde na tri nedelje pred Uskrs, u hladne dane marta godine 1996. Od trenutka kada uspevam da pogledom obuhvatim celu jasnu viziju, onako kako ju je pre ravno 192 godine ugledao i do nas otposlao Helderlin.

Vraćam se na početak. Šta je to podvučeno, razdvojeno ili spojeno na strani koji je za mene otvorio Slučaj a što sam videla najpre u knjižari kod Jugoslovenskog dramskog, u hitnji pred put na Istok, sa avionskom kartom u džepu, a zatim na dosadnom peštanskom aerodromu, još kasnije u avionu i još kasnije na terasi u novom boravištu?

“Svetlelo je pod sirijskim palmama”, stajalo je potcrtano ili samo obeleženo isprekidanim crticama;

“Svetlelo je pod sirijskim palmama posvećeno gorje”, stajalo je u drugoj verziji, u potrazi za jasnijom slikom i tačnijom rečju;

“Svetlelo je pod sirijskim palmama posvećeno gorje”, za mene još uvek nejasno, još uvek ne više do lep stih.

I, iz poslednje verzije, otkrivene 150 godina pošto je pesma napisana, osvanula je izgubljena iz mraka i poslednja reč, ona reč koja se učvršćuje u sliku, a koja glasi:

“ ...
tamo pod sirijskom palmom,
gde blizu ležâ grad, kraj zdenca rado bi;
žito je šumelo okolo, tiho disaše hlad
od senke posvećenog gorja
... ”

Mutno čitanje tako je postalo svetlo i bistro.

Iznenadnom zaokretanju mog puta na Istok dale su smisao ove davno napisane reči. Iz senke sirijskih palmi, iz treperenja kojim je disao njihov hlad, iz blizine izvora dragocene i retke vode - a usred grada koji leži na toku te vode , iz hlada palmi i lelujanja žita koje šumi, pokazala se - kao u ogledalu - skoro nedirnuta, skoro netaknuta, vremenom tako malo izmenjena slika predela kojim je prošao Knez Svetkovine.

Istočnici

Mala polica između dvoja vrata, knjige labavo naslonjene jedna na drugu, s razmakom između, ne onako gusto postrojene kao što volim. Sem nekoliko rečnika, turističkih bedekera o Siriji i “Britanike”, sve što je ovde doneli smo od kuće.

Izenada uočavam nešto što nisam do tada.

U toj nevelikoj biblioteci su tri knjige (odnosno više, zavisi kako se broji) koje u naslovu imaju reč istočnik. Ljuba Simović *Istočnice*, Milan Budimir *Sa balkanskih istočnika* i nekoliko brojeva časopisa *Istočnik*.

Od Ljubinih stihova se ne odvajam nikad, naročito od nekih, a ti neki su upravo u ovoj knjizi. “U mraku” iz “Hasanaginice”, “Deset obraćanja Bogorodici”....

Druga knjiga je ovde takođe s posebnim razlogom. Negde pred sam polazak iz Beograda, novembra 1995, na večeri kod Jelene Šantić govori se o jednom budućem zajedničkom poslu. Na početku razgovora ideja je još mutna. Znamo samo da su nam “zadati” elementi: Balkan, balkansko zajedništvo, grčki producent..... U lutanju kroz razgovor nalaze nam se Nenad Prokić, Jovan Ćirilov i profesor Srejšević. Ovaj treći upućuje nas na knjigu Milana Budimira. Kasnije kod kuće vadim iz velikog ormana, sa police na kojoj su SKZ-ova izdanja, ovu nikad otvorenu Budimirovu knjigu i stavljam je u prtljag, nesvesna da još jedan balkanski istočnik nosim sa sobom.

Časopis *Istočnik* ima mnogo tekstova na koje se vraćam, lagano čitam, koje opipavam: da li razumem, da li smem, da li ... Prijatelji mi ga šalju od kuće - kao lek.

Reč koja se TOLIKO puta ponavlja na tako maloj polici.

Slučaj? Podudarnost? Jungovski sinhronicitet? Ili je to pažljivo radio unutrašnji Čuvar.

Jer, izgleda da što je čovek više negde stranac to je manje stranac samom sebi. To se više harmonizuje sa sobom u sopstvenom nasleđu. Stranost pomaže da izoštrimo osećaj za istost.

Badnji dan

Badnji je dan. Jedan dobar dan.

Negde unutra, u sredini (gde je ona?) stvara se nešto kao meka grudva, osećanje se nekako stegne ali ne i stvrdne. Samo dobije oblik koji tada nosim mirno - kao dete u materici.

Pred očima nemam ništa, a opet kao da je tu nešto nalik na treperavu koprenu iza koje se naslućuje slika. Rekoh slika, ali je to sasvim netačno. Svakako nije slika koja nešto predstavlja. Rado bih rekla – pećina, slama, zvezda... Ništa od toga. Samo neko nejasno treperenje. Ne, ne jasno. Već sasvim Nejasno. Ali radosno.

Spremila sam večeru. Oljuštila orahe. U slivnik pljusnula vlažnu riblju utrobu. Niko mi u tome nije smetao.

Gosti su bili visokog ranga, u crnom, svetlucalo je božićno drvo, svetlucalo je zlato na prsima, briga oko etikacije bila je znatna, razgovor tih, uglavnom na engleskom i ruskom...Pogača je ipak prelomljena rukom.

Ponoć je došla, iza ponoći više nikoga nije bilo, razgovor je bio samo među nama, miran, na srpskom, a ona radost (bez slike) od jutra još je tiho pucketala i tinjala.

Velika Subota

Ovo pišem u rano jutro na Veliku Subotu.

Iza mog ramena je plamen malog kandila. Napolju, a s moje leve prednje strane je crna masa oblaka punih elektricieta, a iza mog drugog ramena blješti sunce koje izkosa, oštro, s punom snagom baca svetlost na crne nebeske vodene mase.

To traje kratko, jedva nekoliko desetina sekundi, ali kao slika, duboko se utiskuje.

Iznenada, čudan osećaj: ako pogledam kroz prozor videću Isusa na magarcu. Mnogo puta kada vidim magarca kako ide u susret koloni automobila, ili, jadnika, zgaženog pored puta, pomislim - to je onaj.

Da li su ovde svi magarci Isusova vatrena, pobednička kočija?

Nedeljom nad Damaskom

Jedan deo Arapa nisu muslimani.

Jedan broj Arapa nije uzeo Islam, nego se i dalje krsti. Najčešće to čine brzim pokretima, iz pet poteza, tako da znak postaje istovremeno i “istočni” i “zapadni”, i pravoslavni i katolički istovremeno. Neki od tih Arapa u crkve dolaze s glavom pokrivenom tipičnom arapskom kariranom crveno-belom (beduinskom) ili crno-belom (palestinskom) maramom. U molitvi, neki drže dlanove okrenute nagore, kao da je u njima knjiga, a neke od žena pokrivaju glavu tankim, čipkanim marama, najčešće crnim. Ista molitve može se videti kod pravoslavnih Jermena, kod pravoslavnih sirijaka kao i kod grko-pravoslavnih.

Većina hrišćanskih crkava, posebno onih novijih, deluje vedro. Svetle su, pune veštačke i prirodne svetlosti, pune dece, žamora i graje, one su oslobođene tegobne i turobne atmosfere nekih zapadnih katedrala, kao i skrušenosti i pokajništva prisutnog u nekim drugim pravoslavnim crkvama. Crkve i patrijaršije jesu velika zdanja ali nema nijedne ogromne ili prevelike. Sve su međutim odlično održavane, one stare uredno su obnovljene. Nekad se čini da su za nijansu previše renovirane, da se na pažljivom čuvanju nije štedelo, i da su zato ostale bez patine i ostalih nanosa koje za osobom ostavlja vreme.

U praznične dane ili kod nekog za crkvu važnog događaja, pojave se parole ispisane na dugačkim platnenim trakama, tkaninama koja lepršaju na vetru. Dvorišta ovih crkava su i danas mesta gde se ljudi skupljaju da bi se sreli i porazgovarali. O praznicima, ljudi obuku najbolje što imaju i dolaze s celim familijama, okruženi mnoštvom dece, namirisani i s cvećem u rukama. Tu je sve do čega im je stalo.

U crkve dolaze i ministri, oni koji su, naravno, hrišćani. Njih možda nije brojem mnogo, ali ih je više nego što bi mogao pomisliti neko nedovoljno obavešten o ovdašnjim prilikama. Dolaze sa ženama i decom, stoje u prvom redu, a sveštenstvo im se obraća sa posebnim uvažavanjem. Kod propovedi, veoma dostojanstveni sveštenici ne propuste da spomenu Predsednika države i da se pomole za njegovu sreću i dug život.

Nedeljom ujutru nad Damaskom zvone zvona.

Ekumenski sastanak

Hrišćanski hram ovde, na pretežno muslimanskom Istoku, više je kuća i dom nego veličanstveno mesto za ispovedanje i iskupljivanje grehova. Kao da je još sasvim sveža uspomena na vreme katakombi i pećina, crkva je mesto sastanka, života. One, pećine, se uostalom još svuda mogu sresti. Pod zemljom se nalazi malena crkvica svetog Ananija, učitelja i utešitelja, u tom trenutku još slepog budućeg apostola Pavla. Pećina je i crkva svete Tekle, prve žene mučenice i svetice, učenice onog istog Pavla. Okolina starog hrišćanskog gradića Seidnaja prepuna je pećinica, isposnica, mesta asketskog života pustinjaka. Možda baš zbog uspomene na sveta mesta koja su se nalazila pod zemljom, ni današnji crkveni svodovi u ovom kraju ne deluju tako nedostižno i grandiozno kao u njihovih zapadnih rodaka; zlata i sjaja je manje, svetla je više, a Bog koji u njima boravi ne izgleda neprijatno strog, već je nekako milostiv i nasmešen.

Kakve god i kolike god da su bile podele u hrišćanskoj crkvi, ma kako burni i dramatični bili događaji koji su odvojili hrišćane na velike i male grupe, pravoverne i šizmatike – sve zavisno od toga s koje strane se posmatra – one, podele, nisu uspele da unište osećanje zajedništva hrišćanske zajednice na Istoku. U ovom regionu danas preteže grupisanje (samo)izolovane manjine onih koji veruju u Hrista.

Koliko zaita ima hrišćana niko ne zna. Patrijarh antiohijski bi ponekad tiho rekao prijatelju “mi smo kaplja u moru». Već sama ta činjenica čini ovu grupu veoma različitom od hrišćana tamo gde su oni u većini, u zapadnom svetu, Evropi i Americi. Zato je Damask mesto živog ekumenskog života, pa i zvaničnih ekumenskih sastanaka.

U velikoj sali grčke pravoslavne Crkve svetog Krsta puno je sveta i puno svetla, upaljeni su svi kristalni polijejeji, vazduhom plovi neka čudna vedrina i prisnost. Crkveni velikodostojnici obučeni su u crno. Ponekad blesne crvena pothaljina, ljubičasti pojas, pogled privuče poluloptasta kapica, ili kapuljača sa sitnim belim krstićima, ili naprosto, sine čisto zlato krsta.

Sakupila se cela istočna crkva: oba patrijarha antiohijska, patrijarh jerusalimski, patrijarh koptski, arhiepiskop kiparski i katolikos jermenski.

Patrijarh domaćin govori vedro, iako mu je glas starački mutan. Zavrnut kraj neke njegove rečenice povremeno zazvuči šeretski, prisutni gosti se nasmeju, neko od gostiju nešto dovikne, sada se i patrijarh nasmeje, pa odgovori. Gosti opet uzvrate smehom.

Sutradan po sastanku, patrijarhe i katolikosa, primio je glavni muftija islamske zajednice u Damasku. U ogromnoj džamiji Omajada u

petak, u podne, u vreme propovedi. Hiljadu izuvenih muškaraca sedelo je na svojim potkolenicama i prisustvovalo tom sastanku najviših muslimanskih i hrišćanskih velikodostojnika prateći netremice spore pokrete ruku i još sporije pokrete očiju i gostiju i domaćina, slušajući veoma pažljivo izabrane reči i još pažljivije vođenu intonaciju glasa svojih vođa.

Seidnaja, na praznik

Desetine kristalnih ili prosto staklenih lusteru spušta se sa stropa hrama Svete Bogorodice u gradiću Seidnaja. Lusteri se spuštaju nisko, nadomak glava viših posetilaca crkve. Iako nešto sijalica ne radi, ipak lusteri bacaju jaku svetlost, spolja ulazi snažna, dnevna belina i meša se sa veštačkom, ova se odbija o mnogobrojne stalkiće, i obe se mešaju u raskošnu trepereću masu. Crkva je nova, u njoj je Isus predstavljen kao Mister Univerzum, obučen u raskošno ruho skrojeno od čuvenog žuto-zlatnog damaskog brokata.

Služba se ovde odvija na arapskom. Samo se povremeno začuju reči kao što su Kyrie, Christos, ili Aliluia. Ne pomaže znanje drugih jezika, stranac ne može da prepozna čak ni reč bog.

Već više od jednog veka grčka pravoslavna crkva na ovom prostoru to nije ni u lingvističkom ni u etničkom smislu. Sveštenstvo je lokalno, arapsko, uglavnom se školuje u bogoslovijama u Jerusalimu ili Bejrutu, jezik liturgije je arapski, a vernici su takođe odavde, Sirijci i Libanci.

Crkva je ujutru na praznik Roždestva Bogorodice puna. I osvetljena. Tu je mlada žena s dvoje male dece. Kada beba na rukama postane nemirna, žena je teši mirno raskopčavajući haljinu i stavljajući dete na prsa. Tu je star čovek u platnenim čakširama posebnog kroja (veoma spuštenog tura, skoro do visine kolena sa zadnje strane), s belom maramom na glavi i crnim pletenim duplim gajtanom preko nje, u kostimu koji bi se mogao pripisati nekom pripadniku sekte druza. Tu je stara žena sa crnom čipkanom maramom spušenom niz obraze, naniže, prednjači u molitvi. Tu je, nešto dalje, i mlad čovek, plavook, koji se takođe trudi da prednjači u molitvi. Ona je dovoljno stara da, pred put, želi da se preporuči Bogorodici svojom usrdnošću, a on, u punoj životnoj snazi, s namerom koje možda i sam nije svestan ali koja se posmatraču čini očevidna, želi da se pokaže bolji i usrdniji pred sugrađanima.

Tu je i petnaestak devojčica između 5 i 10 godina, u haljinama od krute, tvrde bele tkanine, s krutim, tvrdim belim kopicama-šeširićima na glavama. Imaju svoje mesto u delu crkve uz sam oltar s desne strane. Kao jato malih belih ptica. (Kao i svi okolni manastiri i Seidnaja je sirotište.) Iza njihovih leđa, sasvim zaklonjena i za njih nevidljiva ostaje cela "scena", sveštenici, pevnica, pojci – i naročito narod u crkvi. One ostaju tako duboko uvučene i zaklonjene od sveta i gužve, imajući pred očima tokom cele liturgije samo ikonu neke plačljive Bogorodice, čija grimasa više podseća na ženu koju je upravo istukao bahati muž nego na sveticu radosnu zbog rođenja od-proroka-najavljenog i od-sveg-sveta-očekivanog deteta.

U klupi u redu iza devojčica stoji jedna nešto starija devojčica, možda joj je četrnaest. Ona je već odevena u crnu monašku haljinicu, sa maramom tesno priljubljenom uz glavu, kosu i lice, zakačenom mnoštvom sitnih špenadli sa sjajnim crnim glavicama. Lice devojčice stegnuto je maramom tako da obrazi tokom liturgije postaju sve crveniji, zategnutiji i natečeniji.

Noć uoči Rođenja Bogorodice u manastiru je narodno veselje, vašar, sabor, panađur. Skupljaju se porodice, dolaze s decom, hranom, prostirkama, instrumentima... Posle cele noći porodičnog provoda, svuda po manastiru, po sobama, hodnicima, dvorištima, terasama i prolazima prostiru se ćebad i tanki dušeci. Po prostirkama ležu najpre deca, umorna od skakanja i veselja, zatim umor obara njihove bake i na kraju se spuštaju i oni najjači, mladi. Neke porodice odlaze pre zore. Neki dočekuju jutro na nogama, crvenih očiju.

Ujutru, pred samu liturgiju, još se po ćoškovima mogu videti deca u dubokom snu, okružena hrpama hartije, otpadaka od hrane, plastičnih kesica i boca od sokova i vode, rumena od sunca koje im pada na lice, ali ih ne budi.

Vladika će se za ručkom žaliti na narod: dođu da se najedu, da igraju i pevaju, a za službu božiju ne mare. To će reći s lakim osmehom, bez optužbe.

Proba hora

Uobičajeno dva puta nedeljno, u rano popodne skuplja se dvadesetak mladih momaka i devojaka na probu hora. Uobičajeno, proba se održava na balkonu Patrijaršijske crkve u samom srcu starog Damaska, u delu grada koji se zove Bab Tuma (Vrata Svetog Tome), tamo gde je na malom prostoru zbijena većina svih hrišćanskih hramova u gradu.

Ovoj crkvi je ime Univerzalna sirijska pravoslavna crkva. Na njenom čelu je poglavar veličanstvenog izgleda i držanja, Njegova Svetost patrijarh antiohijski i sveg Istoka, Mar Ignacijus Zaka I.

Ali, ovog puta samo o horu.

Dirigent hora je studirao teologiju u Rimu čemu su razlog posebne veze koje ova crkva održava sa Vatikanom. Iako dirigent ovog hora, on ne zna note, članovi hora, mladi i skoro deca, takođe uopšte nisu muzički školovani; on samo zna pesme po sluhu, i oni samo znaju pesme, verovatno iz kuće, opet po sluhu; on im ovim probama održava svežim to znanje, podseća ih i ispravlja. Sve po sluhu. U fasciklama koje horisti drže u ruci nisu ispisane note već reči, tekstovi pesama. Na aramejskom, na onom jeziku kojim je nekada govorio Isus Hristos a koji je tada bio *lingua franca* čitavog regiona, na jeziku kojim se i danas koriste u delovima bogoslužjenja u Sirijskoj pravoslavnoj crkvi.

Liturgijske pesme su jednoglasne. Neko je nekad probao da ih učini višeglasnim ali se to nije proširilo i učvrstilo. Izvestan broj pesama, međutim, peva se uz orgulje. To se jeste učvrstilo.

Orgulje je odobrio Patrijarh koji je tridesetih godina ovog veka bio na čelu crkve. Zašto, šta ga je na to nagnalo posle tolikih vekova *a cappella* pevanja? Da li je i kako to u vezi s Rimom? Inače, orgulje koje se koriste u ovoj crkvi takođe su, kao i sve druge, sasvim “zapadne”. To znači da su štimovane na cele i polutonove, cele i polustepenove, i da se zato teško ili nikako ne slažu sa mnoštvom skoro nečujnih četvrttonova tradicionalnog “usmenog” sirijskog pojačkog nasleđa. Pa tako neke pesme ne uspevaju da budu otpevane uz pratnju. Suviše je zvučne nesloge između 12-tonskih orgulja i 53-tonske skale tradicionalne orijentalne lestvice. Imeđu svakog *si* i *do*, ili *mi* i *fa*, onog najmanjeg intervala koji se u zapadnoj teoriji zove “polustepenom”, u orijentalnoj lestvici ima još četiri manja stepena, još četiri zvučna podeoka zvana kome. Zato pevanje zvuči raštimovano u sudaru sa modernim, “tehno” električnim zvukom, tako neoprostivo prostim, grubim i profanim.

Mladi horisti pevaju grleno, s naporom, ali s voljom i veselim trudom. Himne i psalmi su veoma stari. Neke od njih donesene su u najstarije doba iz jerusalimske crkve u Antiohiju. Po strukturi neke su

pesme strofične sa refrenom, druge su tipa varijacija na glavnu melodiju, treće imaju elastičnu versifikaciju pa zato i elastičniju muzičku strukturu.

Aramejski jezik na kojem se ove himne i psalmi pevaju, poneki horisti znaju iz kuće, od roditelja. Taj se jezik još govori u okviru sirijačke crkve, u svojoj istočnoj varijanti, posebno u Alepu i daleko na severoistoku zemlje, ali i kao jezik svakodnevice u Maaluli, mestašcu s velikom i dugom hrišćanskom tradicijom.

Taj je jezik na neki način arheološki nalaz. Kao takav on je "otkopan" i na sasvim retkim i ograničenim lokalitetima u Iraku, Iranu i Turskoj. Svi, međutim, priznaju da se arapski sve više uvlači u ostatke aramejskog, da prodire naročito u prazan prostor koji otvaraju novi pojmovi za koje su potrebne i nove reči.

Centar sirijačke crkve, kao i one istočno-(grčko)-pravoslavne je u Antiohiji. Antiohija danas i postoji i ne postoji. Ako i postoji, nalazi se na čudnom mestu. Upisana pod imenom Antiohija može se i danas videti na zvaničnim mapama Sirije. Ali i na zvaničnim mapama Turske, upisana kao Antakija. Tako, upisana u dve državne mape, Antiohija je ostala između njih, izgubljen grad. Iako postoji, ona je bez krune, oreola, istorije, nasleđa. Francuzi su dvadesetih godina ovog veka potpomogli posao u kojem se Antiohija "zagubila". Kao kakvim slatkim kolačem, ova "velika sila" je iznenada poslužila neprijateljskog suseda, Tursku, ovim delom Sirije. Verovatno da je uteše što više nije imperija.

Antiohije dakle više nema. Nema je pod tim imenom. Patrijarhat se davno iselio iz Antiohije i danas je u Damasku. A nekadašnji centar hrišćanskog sveta na Orijentu, pa samim tim i više od toga, sada je samo izgubljena turska selendra drugog imena.

***

Gosta, posetioca patrijaršije sirijačke crkve u Damasku, horovođa i horisti dočekuju buketom. I kafom. I knjigom, za poklon. Knjiga sadrži zapise crkvenih liturgijskih pesama iz brevijara *Beth Gazo*, tekstove kao i zapise melodija. Pisane notnim pismom, ali, ne sleva nadesno, kako bi se to uradilo na zapadnom muzičkom "jeziku", već sdesna ulevo.

Zahvalnom novom vlasniku ove knjige, ne ostaje drugo do da upotrebi ogledalo kako bi bar nekako uspeo da pročita muzički zapis.

Pranje nogu na Veliki četvrtak

Sirijska pravoslavna crkva u knjigama se još spominje kao "jakobitska". Sirijaci predstavljaju jednu od najstarijih religioznih zajednica u regionu, pa i u hrišćanskom svetu uopšte. Oni ne priznaju rezultate Kalkedonskog koncila pa su, kao i pravoslavni Jermeni, ostali donekle usamljeni i izolovani između Istočne i Zapadne crkve.

Sirijska crkva u svojoj liturgiji i danas koristi i čuva aramejski jezik - jezik na kojem se govorilo u biblijskoj Palestini i kojim je pisan deo Biblije i kojim je govorio sam istorijski Isus. Napevi koji se koriste u toj istoj liturgiji, posebno oni pred Uskrs, međusobno su izrazito različiti, kao da su otkopani na različitim dubinama arheološkog kopa. Autohtoni su i vidljivo stari, ponekad sličniji jevrejskim no ma kojim drugim.

Pred Uskrs, crkva je svetla, nekako vesela i pored toga što je ritual tužan i dramatičan. Ovde se, naime, obeležava i prikazuje, kao u pozorištu, ritual "pranja nogu" s kojim se inače, po Pismu, završava Tajna večera. (Jovan, glava 13.) Jedanaest dečaka iz komšiluka obučenih u bele odore sa bolno tankim i oštrim, crvenim krstom iscrtanim na leđnom delu belog stihara, glume apostole.

Patrijarh je Isus sam. Jednom po jednom izuvenom dečaku sveštenik pere noge u malom lavoru i briše mu ih belim platnom koje je kao kecelju opasao oko sebe.

Ponavlja se biblijski razgovor. Dečaci s manje ili više treme igraju svoju malenu ulogu. Tek dvanaesti apostol, Simon Petar, koji je takođe zbog ozbiljnosti role svešteno lice, dakle donekle štrči iz ostatka mladae grupe, upušta se u razgovor sa Isusom i kaže mu:

»Gospode, zar ti moje noge da opereš?»

Isus roditeljski i blago:

»Što ja činim ti sad ne znaš, ali ćeš poslije doznati?«

Petar, dalje tvrdoglavo:

»Nikad ti nećeš oprati mojijeh nogu.«

Isus, sada odlučno:

»Ako ti ne operem nemaš dela sa mnom.«

Petar, preterujući sada u drugu stranu:

»Ne samo noge moje, nego i ruke i glavu.«

Isus, smirujući:

»Opranom ne treba do samo noge oprati jer je sav čist, i vi ste čisti ali ne svi.«

U ovom »komadu« koji se igra pred oltarom u Sirijskoj crkvi na Veliki četvrtak, nema onoga dela kojim se inače završava preposlednji čin velike biblijske drame, nema onog iznenadnog, noćnog poljupca

kojim izdajnik obeležava, označava Kralja i predaje ga u ruke vojnicima rimskim.

Služba traje, crkva je puna običnog naroda, roditelji dece koji igraju Apostole snimaju video kamerama ceo događaj, na uzvišenju pred oltarom koji je inače zastrt samo tamnocrvenom somotskom zavesom, 138. po redu Patrijarh sirijske pravoslavne crkve, izvanredno dostojanstven, sada gologlav, s belim platnenim ubrusom opasanim preko jarkocrvene odore, čuča na hladnom kamenu pred bosim nogama dečaka iz kraja, nestrpljivih da što pre pobegnu u dvorište gde ih uz galamu čekaju ostala komšijska deca, i izgovara:

"... i vi ste čisti, ali ne svi."

Crni Mojsije

Manastir Deir Mar Musa je u veoma nepristupačnom kraju. Do njega se putuje najpre kolima na sever od Damaska, pa posebnim taksijem kroz planinu, po širokoj, utabanoj stazi kojom inače idu pastiri za ovcama, zatim peške, kroz *wadi*, suvo korito reke i dalje preko strme strane brda i preko oštrog kamenja. Za sušnih godina, ništa ne teče koritom. U proleće, kad se vode vrati a korito se ispuni, ide se ivicom te vode, još težim i nepristupačnijim putem.

Građevina, manastir nalik na tvrđavu u steni, pokazuje se naglo, izranja iz pejzaža kao fatamorgana, otkriva ga samo obris, ravne linije zidova, jedino što obznanjuje da se nešto na horizontu menja. Građevina se nalazi na samom izlazu iz kanjona, na steni koja dominira nad ogromnom dolinom, ali je u prirodnom zaklonu, s pogledom na još udaljenije, u prah i maglu zamotane planine. Manastir-tvrđava-na-steni prepliće se s prirodom, sve boje su jedna boja – žuta, sve ostalo su samo nijanse, čak ni plavetnilo neba nije daleko od žutila tla. Ništa se ne vidi odmah, sve se najpre dugo skriva pogledu, stada ovaca na koja se usput naiđe, pastiri, raštrkano rastinje, kamen od kojeg su ozidane retke usputne staje, razbacane svuda po ogromnom prostranstvu...

Pred manastirom, dva psa. I oni žute boje. Leže na uskoj stazi. Iskušavaju hrabrost gosta.

Da li je zvan ? Da li je dobronameran ?

U tvrđavu-hram se ulazi kroz najmanja moguća ulazna vrata.

***

Unutar manastira vlada vreva. Puno je ljudi, što kaluđera, što iskušenika, što njihovih gostiju, razgovara se vedro, skoro veselo, neki se pozdravljaju, odlaze (psi će jako zalajati neki trenutak kasnije objavljujući da je gost prošao nevidljivu granicu “zvan-nezvan”).

A mi smo upravo stigli.

Otac Paolo silazi s konaka da pruži ruku, kuva se kafa, sedamo na rukom izrađene stoličice ispletene kanapom od kozje vune.

Spolja, prži žuto snažno sunce.

Unutra, u crkvi, potpuni je mrak - i pored dva mala prozora. Prolaze minuti pre nego što se oči naviknu, pre nego što sa zidova počnu da silaze sveci i svetice, ptice, zapisi rukom, apostoli, patrijarsi, Strašni sud. Svi oni koji od 11. i 12. veka borave zgužvani na zidovima male manastirske kapele, u tesnom mraku u koji ih je uguralo nekoliko generacija fresko slikara, stoje na zidovima u tri sloja, jedni preko drugih, proviruju jedni ispod drugih, kalpaci ispod oreola, grešnici iznad pravednika. Tu je i grupa žena svetica, tu je veličanstveni Strašni sud.

Ovde, u mraku, koji, kad se oči naviknu postane svetlost, moli se na drevni sirijski način, obred je onaj od davnina, monasi za vreme službe sede na ovčijim kožama, govore aramejski, pokrivaju glave arapskim kefirama, a on, otac Paolo, jezuita, u vrlo luksuznoj brošuri koju je izdala italijanska vlada, otvoreno propoveda ekumenizam, i to ne među-hrišćanski, već islamsko-hrišćanski.

Mašem, rekla bih ne uzalud, Musi, lopov i pokajniku koji je ovde u pustinji živeo pre 16 vekova. Mašem drugom Musi, osnivaču manastira, crnom Mar Musi Abisinskom kojeg su kasnije ubili. Mašem onom koji se opet zvao Musa a može je bio i Sveti Mojsije Etiopski. Mašem mu u šesti vek, u deveti vek, u jedanaesti vek, majstorima što su slikali ove stare jakobitske freske, ove ozbiljne svece, i Mariju s detetom, toliko različite od onih koji su slikani po Vizantiji.

Pri odlasku kažem pospanim žutim psima što leže na uskoj “zvan-nezvan” stazi: vratiću se opet. Kažem to da ih odobrovoljim, valjda, i da im zahvalim što su nas propustili na to mesto. Ali ni sama ne verujem da će to biti pre nekog završnog putovanja.

Jer Mar Musa manastir je negde na putu za nebo.

Svetlosti 24 decembra

Od Bab Tume do Bab Šarkija proteže se, donekle getoiziran, hrišćanski deo grada Damaska. Ovde se Božić slavi 24. decembra. Granica koja razdvaja muslimanski deo grada, onaj gde se Božić ne slavi, i ovaj gde se slavi, nevidljiva je i ona se neosetno prelazi. Granica se ipak oseća po snažnom *crescendu* svetlosti uličnih sijalica. Obično gradsko osvetljenje ubrzano počnu da zamenjuju šarene praznične svetlosti. Na prozorima, na balkonima, na lođama i verandama, iznutra, u sobama vidljivim kroz prozore kojima su namerno skinute ili razgrnute zavese kako bi pogled slobodno mogao da prodre unutra što dublje... svuda su sijalice. Dugi lanci bleštećih sijalica. Šarene, treperave, male, velike, u najrazličitijim bojama, na pravim i plastičnim jelkama, osvetljenim i blistavim, na prozorima, obavijene oko ragastova, stubova, držača, obavijene oko stabla drveća, raširene između prozora u uskim ulicama ili između izloga radnji, u dvostrukim i trostrukim redovima, u treperećim slapovima - svuda su hiljade, stotine, milioni šarenih sijalica.

To nije ono božićno šarenilo koje se može videti po velikim svetskim gradovima koje gradska vlast postavi kako bi što više podigla potrošačku temperaturu građana i prodala što više božićnih poklona.

Božićne sijalice ovde svako postavlja sam. Svako se utrkuje sa susedom u imaginaciji – svaki je balkon drugačiji, svaki bi da se izdaleka vidi, a njihova različitost, individualnost i nestašna neurednost stvara osećaj neobične veselosti, istinskog slavlja. Kao stado, zbijeni i grupisani na malom gradskom prostoru, oni, jednoverni, pale jednom godišnje svoje lampice praveći od njih zvezdano nebo i osvetljavajući put Kraljevima-pastirima.

Ipak, u ritmu kojim trepere ove bezazlene svetlosti, ima i nekog tihog, potmulog prkosa. Svaki stan, svaka kuća i svaka radnja se tako obeležava, označava, objavljuje, stavlja na znanje, a znakom na ulaznim vratima ili prozoru, dobrovoljno se stavlja na nekakav imaginarni spisak.

Ovim sijalicama se proslavlja Svetlost koje je tog dana najmanje u godini. Kao da se u tom prštećem rasipanju veštačke svetlosti krije nešto od pobune poraženog boga Mitre.

Lepim snom usnu...

...stoji na kraju žitija koje je prepisao (a onda i dopisao) grešni Dmtar.

Lepim snom usnu svetica Tekla, ona što je čula svetog Pavla kada je propovedao u Ikoniji, i koja je prihvatila propoved i privezala svoju sudbinu za Pavla i Hrista.

Ima mnogo strasti u priči o njenom obožavanju propovednika Pavla, onog što je prvo bio Savle, Jevrejin, rimski građanin i što je kasnije propovedao po trgovima. Ona, Tekla, Rimljanka, s prozora ga je slušala, možda i ne videći ga. Uz Teklino ime ide u paru reč strast. Velika strast pomešana sa otkrićem Spasitelja. Od prosvetljenja, ona je išla za Pavlom, pratila ga, presretala ga na putu, a zatim odlazila zaklinjući se u njegovu propoved.

Tekla, devojka, bila je lepotica i sasvim mlada. Visokog roda, iz kuće visokih rimskih službenika. Put devojke Tekle do svetice Tekle, od Ikonije do ove pećine bio je strašan. Najpre je, uz pomoć usrdne molitve, izbegla lomaču koju su joj pripremili roditelji, otac i majka (izgleda čak više majka no otac) nezadovoljni devojčinim odmetničkim verovanjem.

Zatim je, uz pomoć usrdne molitve izbegla divljim zverima, zmijama, nasilnicima i rimskim progoniteljima. Pred ovim poslednjima je izbegla tako što se planina otvorila, raspukla, uz užasnu grmljavinu i tresak, i propustila devojku zaljublvenu u propovednika da pobegne. I sada stoji nekoliko stotina metara dug kanjon, raspuklina u visokoj planinskoj steni, duboki prolaz na čijem senovitom dnu vijuga tanka, živa, vodena žica.

Tu je ujedno bio i kraj njenog bežanja. Zaustavila se tu, u plitkoj ali nedostupnoj pećini na izlazu iz raspuknute stene. Jedući mahovinu i pijući vodu sa stropa do kraja života.

I sada leži tu, u mestašcu po imenu Maalula. Leži u plitkoj ali nedostupnoj pećini. Iznad glave joj, na stropu pećine, jarko zelena fleka od žive mahovine. Raste na belo-sivom kamenu pećine a njena životvorna zelena boja proizvodi efekat nestvarne lepote, nalik enformel platnu. Sa tavanice kaplje neočekivana voda. I rastinje se tu pojavilo zbog prisustva dragocene tečnosti. Kaplje stalno. Oduvek.

Svako ko je ma kad posetio pećinu moći će da posvedoči da voda kaplje bez promene, uvek isto. Uvek isto, retko, u razmacima, ravnomerno. Kapi ne presušuju nikad, u svako doba godine su tu. Voda dakle ne zavisi ni od godišnjeg doba, ni od vlažnosti vazduha ni od oblaka koji se povremeno skupe sa planinske strane. Ne zavisi ni od retke kiše ili snega koji se topi po visokom planinskim vrhovima. Kaplje i u leto u doba dugih bezvodnih meseci.

Na aramejskom jeziku, onom jeziku što je ovde još živ, prolaz, ulaz, pukotina kaže se "ma'aloula". Ovo je prvo značenje ove reči.

Ona za koju grešni D Mitar reče da "lepim snom usnu" i čiji je prah sada pomešan sa prahom odronjenih krečnjačkih zidova pećine, hranila se ovom mahovinom sa stropa i pila je ovu vodu sa stropa i, priča bar tako kaže, lečila bolesne. Sama je pila vodu i davala je drugima da piju, a ovima se od tih kapi vraćao vid a nepokretni su ustajali. Bila je "majka bolesnih" što se na arapskom kaže "ma'aloulin". Ovo je drugo tumačenje reči Malula.

Tako je proisteklo da se na dva jezika, mesto gde lepim snom usnu majka bolesnih - zove Ma'alula.

***

Katolička crkva nije upisala u kanon sveticu Teklu. Nju je, kažu, izmislio neki sveštenik iz Azije, s idejom da čini dobro delo. Već odavno su u nju posumnjali, prebacili je u legendu, a čitavu priču proglasila apokrifnom.

Po kalendaru grčke pravoslavne crkve, međutim, dan Svete Tekle slavi se 24. septembra. Tada, krajem ovog, na istoku još letnjeg meseca, po još veoma jakom suncu, slegne se ogroman svet. Iz okolnih sela, gradova i iz drugih država. Igraju uz prodorne zvuke zurli, orgijastički ritam tarabuka, uz reske povike predvodnika kola i još reskije visoke i glasne tonove radosti koje žene proizvode vibrirajućim jezikom. Na dan svete Tekle igraju bučno, tresući ramenima i kukovima pored pećine koju smatraju najstarijim hrišćanskim svetilištem.

Oni koji je igraju, skupljaju zdravonosnu vodu sa tavanice i odnose je kući onima koji ne mogu da dođu vodi na noge. Nose je pažljivo, praćeni prekornim pogledima onih koji su se tu našli, ako bi za sobom ostavili ma i najmanji mokrak trag ili vlažnu fleku na suvoj zemlji.

Jer kilometrima ukrug nema nikakve vode, samo je sprženi, žuti kamen, bez travke i života.

U iste dane tri praznika

Ovih aprilskih dana je kod Jevreja Pesah, kod muslimana mali Bajram, a s nedelju dana razmaka jedan pa drugi, "njihov" i "naš" Uskrs. Sve izmešano. Za posmatrača svi ovi prolećni praznici, prvo tužni a potom veseli, postaju jedno veliko klupko tišine polegla na gradske ulice, protkane povremenim uzvicima radosti.

***

Gledajući sa sirijske strane, Pasha je nešto daleko, skoro nepostojeće. Jevreja s ove strane kao da i nema, a i ako ih ima, tek ih je nekoliko stotina duša. Zato, Pasha ovamo, do posmatrača, stiže kroz jedno pismo iz Izraela. Evo šta u njemu piše.

Draga Ivana,

Simha raba / Radost velika

Simha raba / Radost velika

Aviv magia / Proleće dolazi

Pesah ba / Pesah (Pasha) je stigao!

Stalno pevušim ovu jevrejsku dečju pesmicu. Zaista sam srećan. Posle dugog-dugog perioda biću kod kuće čak pet i po dana! Pesah! Dakle - Pesah (Đura Daničić i Vuk Karadžić, verovatno prema crkveno-slovenskom, ovaj praznik prevode kao "Pasha"). Pesah se slavi u spomen na Izlazak iz Egipta i 40-godišnje lutanje po pustinji na čelu sa Mojsijem. Mojsije se na ivritu (hebrejskom) zove Moše - sa akcentom na zavšnom E (a ne Moša sa akcentom na O kao naš Pijade). U spomen na robovanje u Egiptu i 40-godišnje patnje do dolaska u Obećanu zemlju, sedam dana je hlebni post. Postoji poseban državni "Pashalni zakon", po kome je tokom tih sedam dana zabranjena prodaja svih proizvoda koji u sebi imaju kvas(ac). Kada su Jevreji pod Mojsijem umirali u pustinji od gladi, Bog im je sa neba poslao "manu", kako prevodi Daničić. Ovde se to kaže "maca" (sa kratkouzlaznim prvim A), a u Jugi smo ga, u Jevrejskoj opštini, zvali "maces" (obično je stizao u paketima iz Holandije – kuće su nam uvek bile pune mrvica i mi deca smo to jako voleli da grickamo, kao kokice; pečeno testo bez kvasca). "A sinovi Izraelovi jedoše manu četrdeset godina dok ne dođoše u zemlju u kojoj će živjeti" (Druga knjiga Mojsijeva 16.35). Izraelski pashalni zakon direktni je odraz religioznog zakona: "Sedam dana jedi hljebove prijesne, a sedmi dan neka je praznik Gospodinov. Hljebovi prijesni da se jedu sedam dana, i da se ne vidi u

tebe ništa s kvascem, niti da se vidi u tebe kvasac u cijelom kraju tvom" (Druga knjiga Mojsijeva 13. 6-7).

Elem, shodno tom pashalnom zakonu, tokom tih sedam dana ne sme da se prodaje ništa što u sebi sadrži kvasac. Nekoliko dana ranije počinje generalno spremanje i čišćenje stana. Pomeri se svaka stvar sa mesta, zaviri bukvalno u svaki kutak od podruma do tavanice, sve se detaljno nekoliko puta čisti i pere, a svaka mrvica hleba koja se nađe mora da se spali. U prodavnicama uoči te nedelje iščezavaju sa polica svi hlebni i kvasni proizvodi, sve se generalno čisti, a te police se prekrivaju papirima ili platnom, da se ne vide. Fabrike macesa nedeljama pre Pesaha ubrzano rade, svi kupuju specijalni maces za Pesah. Za Pesah religiozni Jevreji moraju da imaju i sve druge stvari/proizvode/hranu sa specijalnom oznakom da je "košer za Pesah". Kupuje se specijalno novo posuđe i escajg, ili se, eventualno, nosi na ritualno pranje u rabinat. Bukvalno svaki predmet u kući mora biti "košer" (nameštaj, metla, lopata, posteljina...).

Nas, "nove repatrijante", Pesah 1992. je neprijatno iznenadio. Ostali smo bez piva! Draga moja drugarice, nas četvorica komšija iz "Centra za apsorpciju" cuclali smo nedelju dana na kapljice dve flaše koje su slučajno ostale. Od tada više nema iznenađenja. Misliš da smo prešli na vino? Oprostićeš tvom drugu bezbožniku i njegovim komšijama, ali od tada kupujemo za rezervu bar po jednu gajbu piva. Pa, da se ostale komšije ne dosete - pijemo to na svojim terasama u šoljama za belu kafu (mada vidim da i ostale komšije naprasno za Pesah počinju da piju belu kafu).

Ajd, odoh kod komšije na "belu kafu".....”

To je – prema pismu koje je stiglo – bio “živi” Pesah, onaj koji je deo života, svakodnevice, praznik koji se slavi u zemlji i u narodu za koje se, s ove strane gledano, može reći samo: “tako blizu a tako daleko”.

***

Bajram je u Siriji praznik većine. Za posmatrača, onog ko ne vidi kuće iznutra, ko ne zna mnogo o pravilima ponašanja, oblačenja i ritualnih radnji, osnovna karakteristika praznika je mir. Praznik je uvek praznik. Nad gradom, u vazduhu, na dan praznika, ma koji on bio, ma šta on slavio, i na ma kojeg Boga se odnosio - uvek zavlada tišina.

Nešto što se ipak vidi i spolja: Za Bajram muslimani odlaze u Meku. Putuju organizovano, s agencijama, u dugačkim konvojima autobusa. Trebalo bi da se oblače u tkanine koje nisu prošivane koncem, kroz koje nije prošla igla, i da je njihov jedini tradicionalni prtljag krpena torba prebačena preko ramena. Moderni putnici za Meku izgledaju

sasvim drugačije. Zavisno do prevoznog sredstva koje koriste i finansijske moći.

Dan-dva po Bajramu, putnici hodočasnici počnu da se vraćaju iz Meke. Oni svoje kuće i stanove tada okite jakim svetiljkama, sijalicama nanizanim na električnu žicu. Ova se žica razapinje od zemlje do prozora stana gde živi hodočasnik tako da se svetiljke rasporede u obliku bleštećeg trougla. Hadžijske kuće se tako već iz daleka vide i dostojno su obeležene. Svako mora znati gde je domaćin bio. Na njegovoj kući su, tokom sledećih sedam dana vrata otvorena za čestitanje. Spolja se može videti da gosti na čestitanje dolaze veoma svečano odeveni, sede kratko da oslobode mesto sledećim gostima i odlaze počašćeni sa nekoliko kapi svete vode donete iz pustinjske Saudijske zemlje.

U starom gradu Damaska, danima posle Bajrama, mogu se videti slavluci od suvog zelenila, iskićeni šarenim hartijama sa porukama iz Kurana i zastavama Saudijske Arabije.

***

U iste prolećne dane padaju i oba Uskrsa. Holly Week hrišćani slave i odvojeno i zajedno: mala skupina protestanata; mnogo veća skupina katolika; franjevci (održavaju kratke efektne mise); vesela Sudanska crkva (obred je prebogat muzikom i prirodnim pokretom); tu su zatim jermenski katolici (pevaju horski, četvoroglasno, uz orgulje), kao i sirijaci katolici.

Sledeća, pravoslavna Velika nedelja opet je puna prazničnog: na Veliki četvrtak kod većinskih, pravoslavnih Sirijaca obeležava se trenutak kada Isus pere noge svojim učenicima, scena s kojom započinje Tajna večera. Kod istočnih Grka liturgije se održavaju po dva puta dnevno, peva se jednoglasno, vizantijski, a crkva je dupkom puna. Zatim nastupaju dva sasvim tiha dana. A onda se u maloj ruskoj kapeli, smeštenoj u stan osrednje veličine u stambenoj zgradi u stambenoj četvrti u sred centra, zaori:

Hristos voskrese iz mjertvih!

Via dolorosa .... a dalje o Uksrsu

Pejzaž:

duboka dolina obložena tepihom od meke zelene šume. U dnu doline, nešto svetlijezelena, vijugava reka - prirodna granica između dve zemlje. To je deo granice između Sirije i Libana, deo granice na kojem nema ni vojnika ni uočljivog graničnog kamena. Samo u jednom trenutku odnekud iz zelenila iznenada, kasom, projaše vojnik na konju. U daljini iznad zelenila, sa libanske strane diže se visok planinski masiv pokriven snegom koji blešti na suncu.

Na Veliki petak 1998. godine kroz ovaj pejzaž kilometrima vijuga procesija. U procesiji su sadašnji i bivši stanovnici sela, mnogi od kojih su sada raseljeni (a to se može zaključiti već po njihovoj odeći), njihovi rođaci, koji su tog jutra prešli graničnu reku i peške došli iz Libana, i seljaci, još uvek nastanjeni sa ove, sirijske strane. Svi oni, predvođeni sveštenikom, idu za krstom.

Seoska, Via dolorosa.

Krst, na smenu, nose viđeni domaćini iz sela, neki obučeni u sasvim tipičnu arapsku odeću, s palestinskim maramama, kefijama, na glavama, uz pevanje lepih četvrttonskih melodija i zastajkivanjem na okukama, uzbrdici i proplancima...

Uz veliki krst nose se i dva manja, od trske, lagana. To se dečaci, pripravnici u tom poslu, vežbaju u nošenju. Mali krstovi, nakrivljeni u slabim dečjim rukama, daju poseban likovni eho-efekat čitavoj, donekle nadrealnoj slici.

Procesija se kreće po iznenadnoj, neočekivanoj prolećnoj žezi i istovremeno po jakom vetru, kreće se po visokom isturenom planinskom grebenu između dva sela, od jedne do druge malene crkve, na fonu opisanog zelenog pejzaža. Dva sela, oba zajedno imaju tek nekoliko desetina kuća, nastanjena su maronitima.

Maroniti su jedna veoma stara hrišćanska grupa, neobična kombinacija istočne i zapadne tradicije, oni su katolici povezani s Rimom a istovremeno s čistim pravoslavnim nasleđem u liturgiji, obredu i jeziku. Sledeći i danas liturgijsku i teološku doktrinu Antiohije, maroniti ne daju reći da su "unijati". Sledbenici svetog Marona koji ih je okupio u 4. ili početkom 5. veka tvrde da se njihova veza s Rimom nikada nije ni prekidala i odbijaju da su u podeli na Istok i Zapad ma na koji način ikad učestvovali. Nastanjeni od 9. veka u planinama Libana, danas od Rima latinizirani, s nasleđenom "istočnom" strašću za svoju ideju, maroniti su postali poznati celom svetu tek od građanskog rata u toj zemlji. Neki među njima zalagali su se za ideju očuvanja "hrišćanskog Libana" po svaku cenu. Po svaku cenu.

Iako su oba sirijska maronitska sela mala, sasvim mala, usput će neko od seljaka strancu pokazati rukom na gole prostore gde su se do pre nekog vremena nalazila neka druga, mnogo veća i mnogoljudnija sela, od kojih, ni od sela ni od ljudi, danas nema više traga. Seljak će tada reći da su ih pritiscima i drugim metodama oterali muslimani. ("Ne znate vi njih!...") i reći će da onih koji su iseljeni i preseljeni, sada širom sveta ima mnogo miliona. Seljak će reći da ih se iselilo oko šezdeset miliona a statistika "samo" osamnaest.

Sveštenik koji predvodi procesiju je čovek iz sela, oženjen je, eto još jednog "istočnog" traga, vedar, i, kratko vreme nakon procesije, za posnim ručkom na kojem se jede hladna riba, mogao se videti kako nazdravlja sa čašom punom araka (uza, mastike, razna imena za isto piće). Među seljanima, krupni čovek, snažnog glasa, peva "na glas", pojačavajući svoj muzički izraz specifičnim arapskim vibriranjem usana, glave i glasnih žica. Uz njega, još jače i prodornije odzvanjaju tarabuka i ud.

Veliki je petak ali slavi se krštenje deteta.

Julija Domna

Živela je u gradu koji se danas zove Homs a tada je bio Emesa. Grad je ukrasila pričom čiji se najvažniji deo može nazvati istorijskim zaokretom.

Bila je ćerka velikog sveštenika kulta sunca. Praćena milošću zvezda - a to se pričalo svuda po starom svetu - devojci je horoskop predvideo da će postati žena budućeg kralja. Po svemu sudeći da je Septimus Sever, komandant jedne rimske legije, uzeo Juliju Domna za ženu putem pisma. Hteo je izgleda ženu-kojoj-su-zvezde-predvidele-kraljevstvo. Takvu je ženu hteo.

Horoskop se pokazao tačan. Tako je od oca Velikog sveštenika starog solarnog kulta, Julija Domna postala žena Rimljanina Septimusa Severa koji će uskoro postati imperator. I njeni sinovi postali su rimski imperatori. S njom je sirijska krv ušla u plave odaje Rima. Buduća porodična sreća ipak je, nezaobilazno izgleda, ostala zavijena u krvave čaršave međusobnih ubistava.

U današnjem Homsu nema nikakvih materijalnih tragova njenog prisustva, ni kuće, ni dvora iz kojih je morala izbliza gledati surovu, nametljivu, mušku istorijsku igru.

Ipak, kult sunca kojem je služio njen otac, na mnogo je načina nadživeo istorijski zaokret. Crni kamen iz Hrama Sunca iz Emese bio je srce, neugaslo središte ovog kulta. Sačuvan je u svim hramovima koji su na istom mestu tokom vekova građeni i razgrađivani, podizani i rušeni. Tako ga je Gospodin i Bog, *Dominus et Deus* Aurelijan, nepobedivo Sunce *Sol Invictus* proglasio za vrhovno božanstvo Imperije i sazdao mu hram u Rimu. Time se odužio božjoj volji, koja mu je bila naklonjena kod teških osvajanja Sirijske pustinje.

Sveti Elijan iz Emese

Više vekova kasnije, sredinom 3. veka, u istom gradu, Emesi, danas Homsu, živeo je, takođe ne ostavivši nikakve materijalne tragove za sobom, Elijan.

Legenda kaže da je bio lekar, i to više lekar duše nego lekar tela. Psiholog, psihijatar, neka vrsta davnashnjeg Vladete Jerotića. Lečio je duše sugrađana usred teških borbi hrišćanstva sa nadolazećim islamom, ali i sa samim sobom.

Izgleda da je Ilija (Elis, Elijan) bio žrtva zavere zavisti. Drugi lekari iz grada Emese i okoline nisu se slagali s njegovom teorijom lečenja duše kao uzroka bolovima tela. Oni su tražili da mu se sudi. Sudili su mu. Zatvorili ga. Njegovom ocu ponudili su čast da sam izabere muke za svog sina.

U današnjem Homsu, nekadašnjoj Emesi, postoji crkva koja nosi ime sv. Elijana. Izgrađena je na mestu gde se nalazila podzemna kriptu u kojoj je sahranjen. U bočnom delu crkve, zaklonjene iza poluzida, nalaze se veoma stare i vlažne freske na kojima dominira crna boja. One su se pojavile tek nedavno, kod poslednje rekonstrukcije crkve, a njihov nastanak, pretpostavlja se, pada u XII i XIII vek. Na njima nema sveca Elijana. A bio je tu, kažu naučnici, naslikan na delu zida između dve niše.

U njegovu slavu ostale su samo divne himne. One se mogu čuti svakog 6. februara, na dan crkve kada je svetac koji je propovedao tajno bio raspet javno 285. godine.

Put Za Damask

Uskom prugom za Zeleniku, s presedanjem u Sarajevu.
Autobusom za Novi Sad.
Avionom za Pariz.
Trajektom za Kale.
Uspinjačom na Jaram.
Konjskim kolima za Trstenik.
Vozom za Varšavu.
Autom za Dubrovnik.
Kolima za spavanje i ručavanje za Rijeku i Opatiju.
Peške u Topčider.
Sedmicom za Novi Beograd.
Barkom na Prčanj.
Svaki je put, put za Damask.

Za Damask svako krene a da i ne zna da je (tamo) krenuo.

Krene u neko rano doba, dok je samo deo roditeljskog prtljaga, prebrojavan kod svakog usputnog zaustavljanja. Svako započne to putovanje bez karte i namere. Otisne se, zakorači, ali još dugo ništa o tom svom putovanju ne zna. Misli: ide na letovanje, na festival, takmičenje, izlet, poslovni sastanak, u obilazak rodbine, kod lekara, po nasledstvo.

U stvari, na putu je za Damask.

Za Damask se putuje, i putuje, i putuje, i skoro nikad, ili sasvim retko stiže. Nema ni kraćeg ni dužeg puta od ovoga. Put je neizmerljive dužine, nema kilometražu, nema uočljive usputne stanice, ni zimski i letnji red vožnje, nema šina, ni putokaza, ni svetla da ga osvetli u noći. Putovanje je neizvesno, putnik vrlo često i ne zna da je putovao a kamo li da li je stigao. Nesvesni putnik ipak više nije isti.

Ovo je put kome je već samo kretanje duboki cilj i smisao. Ko je jednom krenuo, ne može tek tako da se vrati. Ni zadovoljan. Ni sit.

Samo putovanje na taj način postaje smisao.

Putem, prečicom, stazom, ulicom, pa čak i kroz bespuće ili slepi sokak - kretanje vodi napred, za Damask.

Oni koji se jednom približe gradu, videće da je horizont koji se nad njim nadvija ogroman. Ispod tog rastvorenog, raspuknutog nebeskog prostora, od siline svetlosti i razlivenog žutila, putniku se može učiniti da će oslepeti. Jer, ovaj je kraj iz davnina poznat po jakoj svetlosti. Svetlost i horizont privlače, upijaju, usisavaju i opijaju onog koji putuje u beskonačni lebdeći sjajno-beli okean, Duboku Belinu.

S očima zaslepljenim ovim sjajem, putniku se može desiti da uopšte ne primeti da je pred njim grad. Čak i ako se, dotad poslušni konj propne i obori ga na zemlju.

*****

Što je čovek više stranac to se više integriše u sebi, sve više postaje ono što jeste.

Što su slike koje oko vidi dalje od srca i od nasleđa koje je poneo iz doma to je jača i preciznija pojava one unutrašnje slike.

Ovaj svet koji moje oko sada gleda, sav treperi od nereda, klima se, klata, ljulja i poigrava. Nikako da se ova slika umiri i ravnoteža uspostavi. To je možda samo od toplog vazduha koji sve pred očima pretvara u treptanje, izmaglicu, prikazu. Pustinja se kreće, pesak plovi. Vazduh je neprovidan, zasićen svime što njime leti.

Svet čija se slika, međutim, pomalja pred mojim unutrašnjim vidom, iznutra je sasvim drugačiji – miran je, skoro nepokretan. Čitav svet kao porta crkve u Brankovini u jesen, s mnogo lišća i trulih jabuka na vlažnoj zemlji.

Uostalom...

Uostalom, na Istoku je tako malo stvari o kojima se može pouzdano svedočiti. Naročito ako se ne govori lokalni jezik. Ovaj jezik za mene je samo potmulo kotrljanje grlenog kamenja. Pun grgotanja i pevanja. Uostalom, zar se išta može precizno shvatiti ako čovek nema jezik kao alat i sredstvo?

Sve rečeno u ovim zapisima, dakle, samo je jedna nepouzdana, sasvim lična impresija, doživljaj baziran samo na čulnim utiscima, na onome što se primi gledanjem, osvrtnjem, mirisanjem, ponekad dodirivanjem i slušanjem, naslućivanjem.

Dakle, ništa od svega ovde rečenog nije "tačno".

Završna tišina

Velika tamna senka potpunog pomračenja sunca, onog medijski toliko najavljivanog i veličanog, iz avgusta 1999, prešla je i preko severnog dela Sirije. Preko oblasti između Turske i Irana.

U celoj državi je bio proglašen neradni dan. Roditeljima je rečeno da ostanu uz svoju decu iza spuštenih roletni i zavesa, a danima pred ovaj događaj osećala se nelagoda. Svi su govorili o zaštitnim naočarama i zašto je gledanje ove pojave opasno po vid. No tema je zapravo bila nešto mnogo više od toga. Strepnja, nelagoda, naivno prikrivane, postajale su još vidljivije usled napora da se ne pokaže strah. Niko nije umeo ozbiljno da odgovori na pitanje: strah od čega? Samo su neki citirali kako stari ljudi govore da kada .... i tako dalje.

Datog dana, ulice su bile prazne od ranog jutra i sve praznije kako se podne približavalo. Uskoro se više nije mogao ni videti ni čuti čovek, prolaznik, automobil.

Zavladala je neverovatna tišina. Utoliko veća što je kontrast sa televizijskom slikom na kojoj su se mogle videti stotine i hiljade Evropljana, koji su okupljeni na trgovima, za to određenim mestima i pred *video-beamovima*, doduše pod teškim oblacima i zasuti kišom, slavili ovu retku astronomsku pojavu, bez ikakvog straha i strahopoštovanja.

Ovde, na Istoku, duboka i teška tišina usred dana govorila je o tome da su ovde sunce i mesec - Sunce i Mesec - i da se silama nebeskim i dalje pristupa ozbiljno, s poštovanjem i dužnim strahom. Masivna, zaglušujuća tišina - usred bučnog, haotičnog i detinje nedisciplinovanog grada, usred sedmice, usred dana, usred podneva - bila je rečiti dokaz. Jedan stari air-conditioner s obližnje stambene zgrade, grmeo je kao traktor; jedan jedini udaljeni automobil panično je trubio, izgledalo je, prevozi hitnog bolesnika; svi prozori su bili pokriveni žaluzinama, niodakle nije dolazila muzika, niti se čuo razgovor.

Što se samog astronomskog fenomena tiče, nije bilo nikakvog ozbiljnijeg zamračenja, čak ni velike redukcije svetlosti. U Damasku je taj procenat bio ne veći od 84%.

Događaj nije bio u dolasku tame nego u tome da je zavladao mir.

Ali za zapisničara, privremenog stanovnika grada, onog što je slušao buku i tišinu Damaska, zagledan u svetlu sirijsku noć, za onog što je u sebi mislio na Helderlinove stihove, životni put je, još jednom, uz bučnu škripu kočnica, naglo zaokrenuo.

Slučajno ili ne, baš za vreme pomračenja sunca, u tišini, kada je kroz uvek otvorene prozore dolazilo samo tiho Ništa, kada je zvuk telefona činio tako rezak i neverovatno glasan na fonu odsustva svih drugih zvukova, zavijen u hermafroditsku mešavinu dana i noći, straha i mira, obučen u odelo tajanstvenog kraja veka, kraja milenijuma, a možda i »kraja sveta«, zatreperio je na avgustovskoj vrelini ravnodušni birokratski papir. U njemu je stajalo da je, na za to određenom mestu, bilo neopozivo odlučeno da se, mimo svakog reda i običaja naš put završava odmah, sada. Vreme za uobičajena posete, pozdravljanja i završetak poslova, nije bilo ostavljeno. Rečnikom diplomatske profesije govoreno, ambasador je bio povučen. Samo naizlged neočekivano. Boravak u Damasku bio je završen.

Put za Damask nije.